

Krasanka Majer Jurišić
Boris Mostarčić

Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake

Krasanka Majer Jurišić
Boris Mostarčić

Hrvatski restauratorski zavod, Služba za
nepokretnu baštinu
kmajer@hrz.hr, bmostarcic@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 4. 6. 2022.

UDK: 725:663.97(497.5 Zagreb)"18"
DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2022.5>

SAŽETAK: Rad donosi detaljni prikaz građevne povijesti zgrade nekadašnje Tvornice duhana u Zagrebu, izgrađene 1882. godine prema projektu tadašnjeg glavnog gradskog arhitekta i voditelja Gradskoga građevnog ureda Ruperta Melkusa. Prikupljeni podaci o fazama uređenja i pregradnji temelje se na arhivskim i konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima provedenim u 2021. godini. Utvrđeno je da je tijekom vremena građevina uvelike zadržala svoj prvotni izgled, a nastale preinake moguće je dokinuti i iznova uspostaviti izvorno oblikovanje vanjštine, te uz zadržavanje osnovnih prostornih odlika i tehnoloških konstrukcijskih rješenja, planirati cjelovitu obnovu i novu namjenu, za potrebe objedinjavanja djelatnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda.

KLJUČNE RIJEČI: 19. stoljeće, duhan, industrijska arhitektura, Rupert Melkus, obnova

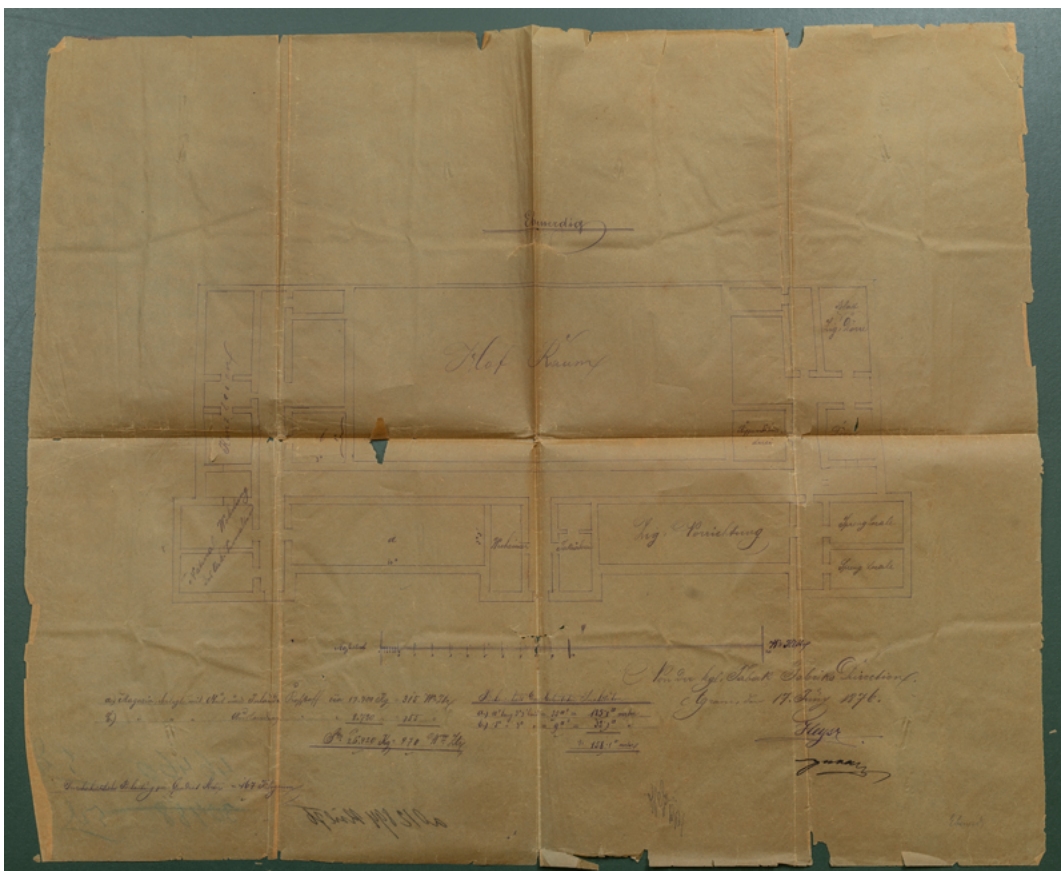
Zgrada Tvornice duhana Zagreb nalazi se na zapadnom dijelu zagrebačkog gradskoga središta, uz Klaićevu i Hochmanovu ulicu. Sagrađena je prema projektu inženjera Ruperta Melkusa 1882. godine na prostoru Ciglane, tada rubnom dijelu grada (sl. 1). Na projektu su kao suradnici bili angažirani Milan Lenuci i Aleksander Seć, dok je tehnološko rješenje pripremio Leopold Lipp.¹ Zgrada je uglovnica L-tlocrta, čiji je zapadni dio sjevernog krila povezan s blokovskom izgradnjom duž ulice. Vanjština je oblikovana kao neorenesansna dvokrilna palača, s pravilnim ritmom prozora, rizalitno istaknutih središnjih i krajnjih dijelova obaju krila. Na pročeljima su pojedini konstruktivni, ali i dekorativni elementi (prozori, parapeti, vijenci) izvedeni opekama. Plohe između njih su žbukane i ličene, dok je podnožje obloženo kamenom. Zgrada je zaključena visokim dvostrešnim krovom nad izduženim tlocrtom obaju krila, dok su nad rizalitim istacima mansardni, sa šatorastim završetkom. Središnji, ulazni

rizalit sjevernog pročelja sjevernog krila zgrade u osi je Primorske ulice. S južne pak strane prostor nekadašnjeg tvorničkog dvorišta zatvara nova zgrada poslovnog centra Adris. U oba su krila po tri etaže (suteran, prizemlje i kat, odnosno prizemlje, prvi i drugi kat s obzirom na pad okolnog terena od sjevera prema jugu), a osnovu njihova prostornog rasporeda čine centralno smještena stubišta uz koja su formirane velike hale izduženih tlocrta i manje uredske i pomoćne prostorije.

Nekadašnja je tvornica oštećena u potresima 2020. godine. S obzirom na činjenicu da je prethodno već bila napuštena i ispražnjena, nije bilo šteta na inventaru, no utvrđeni su veći statički problemi u gornjim dvjema etažama kao i na vanjštini. Oštećenja su prema broju i intenzitetu bila najvidljivija na stubištima, poprečnim nosivim zidovima, zabatnim zidovima i vijencima. Urušili su se dimnjaci i mjestimično je bila oštećena krovna konstrukcija i dijelovi pokrova. Osim šteta od potresa, na

1. Zagreb, Klaićeva ulica, Tvornica duhana; Vladimir Horvat, 1930. (MKM, UAKM – FKB, inv. br. 195, br. neg. V-195)
Zagreb, Klaićeva ulica, Tobacco Factory; Vladimir Horvat, 1930 (MKM, UAKM – FKB, inv. no. 195, no. neg. V-195)

2. Zagreb, Savska ulica, nacrt tvornice duhana, tlocrt prizemlja, 1876. (HR-HDA-79)
Zagreb, Savska ulica, Tobacco Factory blueprint, ground floor plan, 1876 (HR-HDA-79)

zgradi su vidljive i posljedice višegodišnjega neodržavanja pa se, iz potrebe provedbe mjera hitne konstruktivne sanacije, u 2021. godini žurno započelo s izradom potrebne dokumentacije: detaljnog arhitektonskog snimka, konzervatorsko-restauratorskih istraživanja² i izrade elaborata s ciljem izrade cjelovite projektne dokumentacije³ obnove i prenamjene.

Industrija i industrijska arhitektura Zagreba u 19. stoljeću

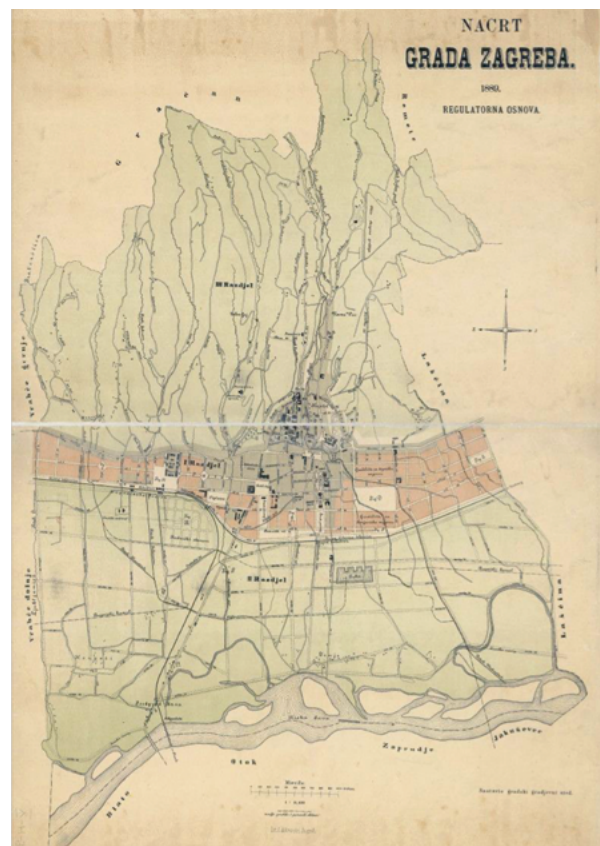
Razdoblje od sredine 19. stoljeća vrijeme je početka industrijalizacije u nizu privrednih grana u Hrvatskoj. Provođe ju domaći poduzetnici, a najviše u prehrambenoj i prerađivačkoj industriji kao nastavak rada prvih manufaktura koje su se, primjerice u Zagrebu, koji je bio važno trgovačko središte i centar prerađivačke industrije, pojavile još u 18. stoljeću. Kao jedna od prvih, u dokumentima se spominje manufaktura papira u Novoj Vesi 1777. godine, a potom tvornica sukna na Ksaveru. Kasnije se otvaraju i tvornice kavovine, likera ili pak ulja.⁴ Prijelaz s manufakturne na industrijsku proizvodnju bio je uvjetovan i uvođenjem parnog stroja te znatnim povećanjem tvorničkih pogona.⁵ Godine 1852. osnovana je i Trgovačko-obrtna komora kojom je zacrtan početak poljoprivredno-trgovačkog razvoja Zagreba. S promjenom ulaganja kapitala, fokus nije više bio samo na obrtu i trgovini, već se znatno radilo i na pokretanju većih poduzeća, a sve su češća i veća bila i strana ulaganja.⁶ No, do daljnjeg je razvoja industrije došlo tek krajem 19. stoljeća, kada se grade novi, veći proizvodni pogoni, te se uvodi niz dotada zapostavljenih privrednih grana. Zagrebački Paromlin, izgrađen još 1863. godine, osim po uvođenju proizvodnje potpomognute radom parnog stroja značajan i po novim konstrukcijskim elementima (metalne i armiranobetske konstrukcije) i novim materijalima,⁷ krajem 19. stoljeća se elektrificira i dodatno poboljšava proizvodnju. Istovremeno se u Zagrebu, osim tvornice duhana, 1892. godine gradi i tvornica cikoriije, potom pivovara i svilara, 1895. tvornica papira, a 1894. radionica i strojarnica državne željeznice kao specifični pogon metalne industrije.⁸ U konačnici je tako bilo čak 19 industrijskih poduzeća, s ukupno oko 2 000 radnika.⁹

Jedna od pretpostavki industrijskog razvoja bilo je definiranje željezničke pruge 1860-ih. U prvom su redu njezine trase uvjetovane interesima investitora pa je stoga došlo i do nepovoljnih rješenja.¹⁰ Potom su izgradnji industrijske arhitekture, koja je prema svojim specifičnostima zahtijevala i veće slobodne prostore, prethodile dvije generalne regulatorne osnove, iz 1865. i 1887. godine. Kroz prvu je prostorno i sadržajno definiran Donji grad, kao središte današnjeg Zagreba, postavši potom i nositeljem urbanističko-arhitektonskog i kulturnog identiteta grada. Druga je pak bila usmjerena na proširenje grada prema

zapadu i istoku, te uvođenje zoninga prema kojem se svi sadržaji okupljaju u centru, zasebno se planiraju područja industrijskih zona, dok se izdvaja i zona rezidencijalnih predjela s vrtovima.¹¹ Tvorničke su zgrade građene i uređivane u skladu s izmjenama i razvojem industrije. Neke od tvornica bile su isprva tek veće radionice, ali su s vremenom zahtijevale sve veće pogone i sve veći manipulativni prostor. Istovremeno su i arhitektura, ali i način oblikovanja i uređenje, utjecali i na život radnika i stanovnika okolnog dijela grada, kao i na sam urbanistički razvoj.¹²

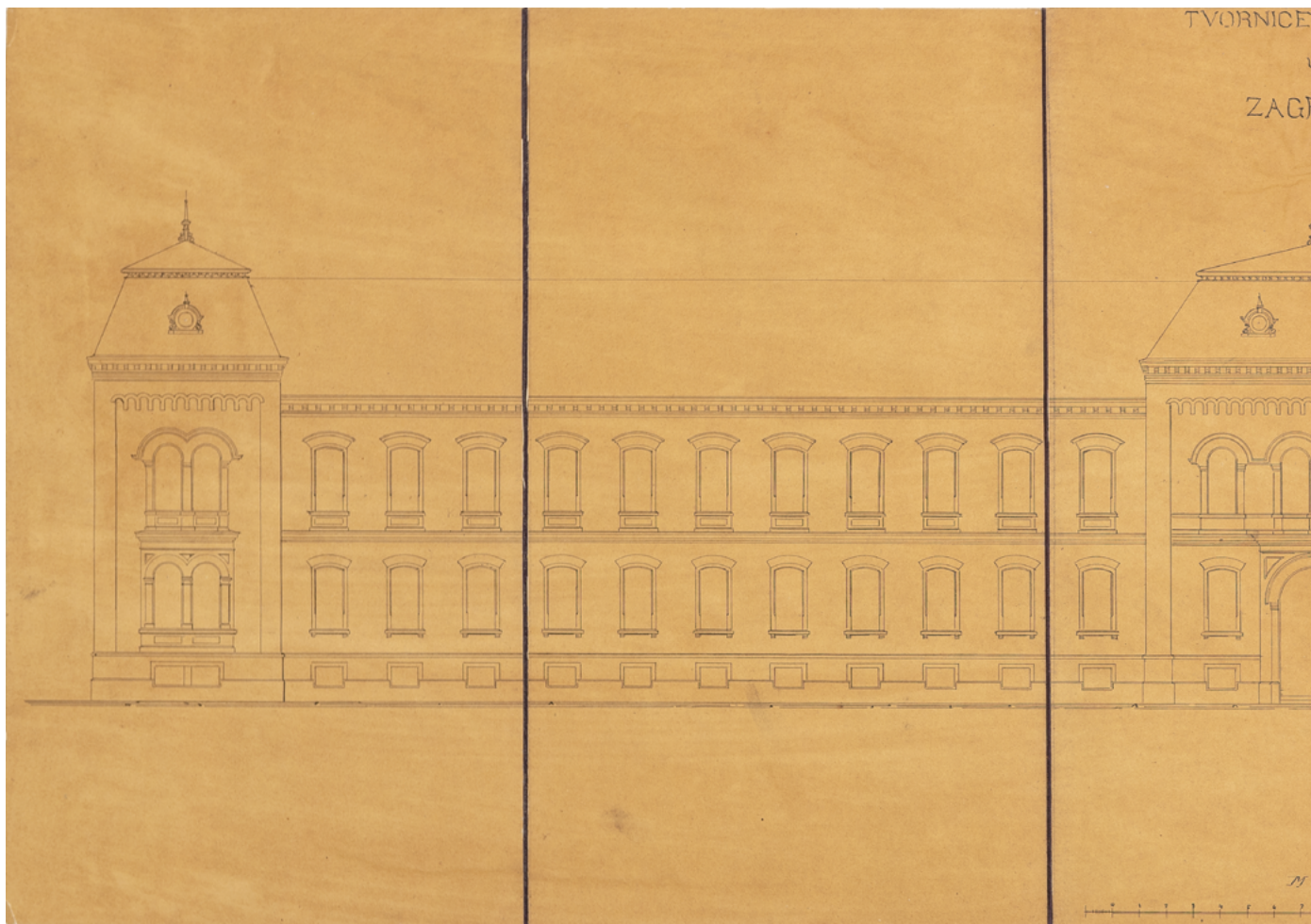
Proizvodnja duhana

Tradicija proizvodnje duhanskih prerađevina¹³ u Zagrebu datira još iz 1817. godine kada je u nekadašnjoj Svilarskoj ulici postojala mala radionica. Uvođenjem državnog monopola 1850. godine,¹⁴ najprije dolazi do prestanka rada i zatvaranja svih manufaktura duhana u Hrvatskoj, pa tako i onih u Zagrebu, a potom je prva državna tvornica duhana otvorena u Varaždinu 1857. godine. Nažalost, zatvorena je već 60-ih zbog nedostatka radne snage. S obzirom na to da nakon toga u cijeloj civilnoj Hrvatskoj, izuzev Rijeke, nije postojao ni jedan proizvodni pogon za preradu duhana, zagrebačko je Gradsko poglavarstvo iniciralo otvaranje državne tvornice u Zagrebu. Mjerodavni

3. Nacrta grada Zagreba: regulatorna osnova. Izradio C. Albrecht, Gradski građevni ured, 1889. (NSK)
City of Zagreb: city plan. Made by C. Albrecht, City Building Office 1889 (NSK)

4. Nacrt pročelja Tvornice duhana Zagreb, 1880. (HR-DAZG-1122)
Blueprint of the façade of the Zagreb Tobacco Factory, 1880 (HR-DAZG-1122)

su 1863. godine tražili od bana Josipa Šokčevića pokretanje proizvodnje, a on je predmet uputio bečkoj dvorskoj kancelariji. No, tek je nekoliko godina kasnije, zbog onodobnih nepovoljnih političkih i gospodarskih prilika, došlo do daljnjih aktivnosti oko početka rada tvornice.¹⁵

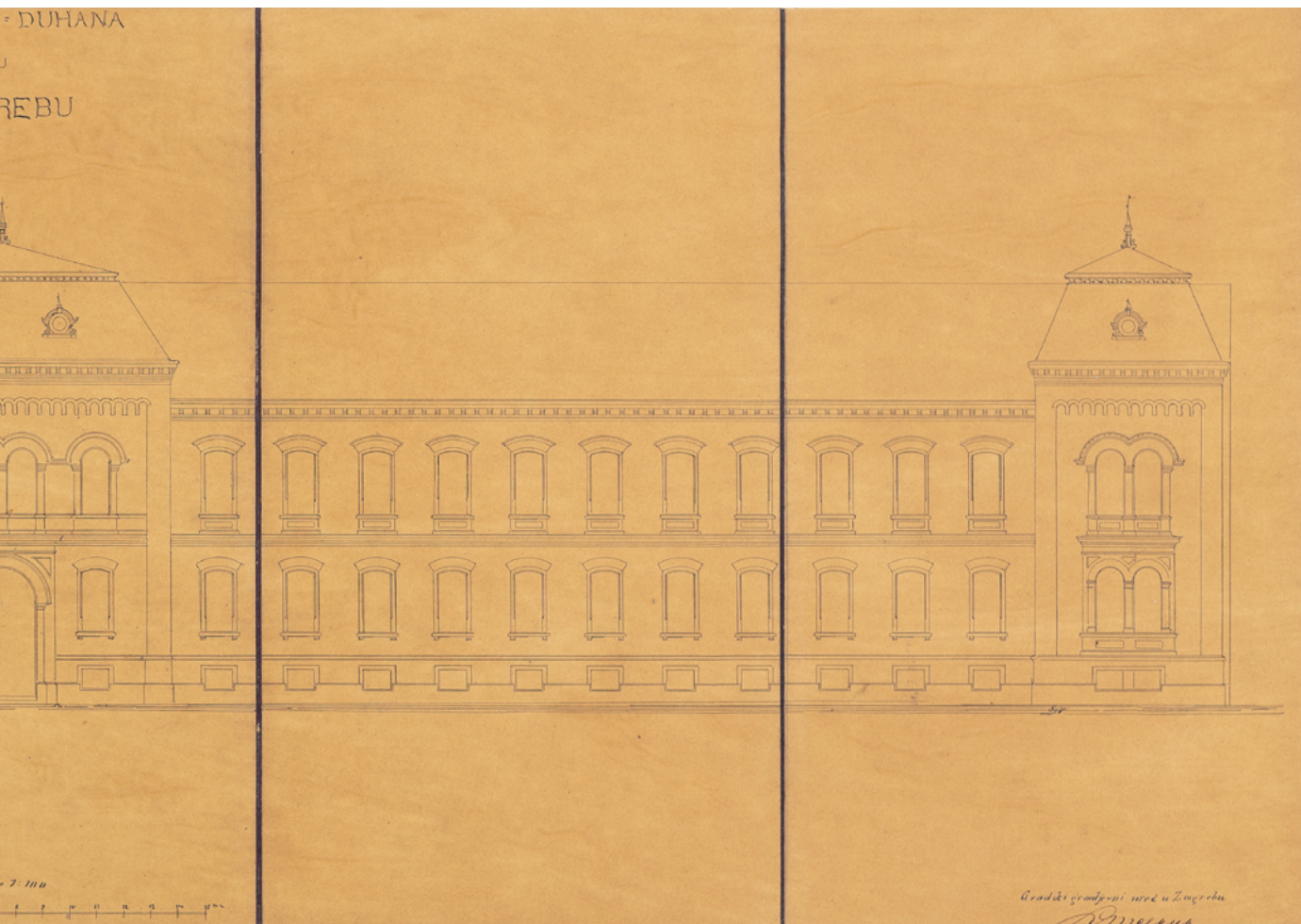
Ugovor između Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade i ravnatelja tvornice duhana Josipa Dachlera (ispred Kraljevskog ugarskog ministarstva financija) sklopljen je 1869. godine i tvornica je 1870. započela s radom u tada nekorištenoj zgradi, izgrađenoj 1859. godine za Zemaljsku bolnicu¹⁶ (danas je to Rektorat zagrebačkog Sveučilišta) na Sajmištu. Godine 1876. u zgradu je dodatno preseljen duhan i prerađevine iz do tada unajmljene zgrade u Nikolićevoj ulici, te su količine ukupnog materijale daleko premašivale one koje bi zgrada mogla pohraniti. Najveći je dio dodatno stavljen u potkrovnji prostor te je tamo, prilikom pregleda stanja zgrade bilo čak 150 000 kilograma duhana, dok se na prvom katu nalazilo preko šest miliona „gotovih smotaka“, a na hodnicima je bilo još oko 40 000 kilograma gotovog duhana, što je dakako bilo preveliko opterećenje i moglo je loše utjecati na samu konstrukciju zgrade.¹⁷ Iz iste su godine sačuvani

i nacrti (sl. 2)¹⁸ na kojima su prikazani zasebni prostori za pakiranje, prešanje i proizvodnju, pohranu duhana; potom uredi, pomoćni prostori, stražarska soba, mjesto za sušenje, a naznačeno je i kako je bilo moguće skladištiti u više skladišnih prostora do dva milijuna cigara, što u pravilu više nije odgovaralo potrebama i mogućnostima proizvodnje. Iz razloga što je zgrada bila samo u najmu, te je pitanje sigurnosti i njezina održavanja bilo i od strane Kraljevske vlade istaknuto, proizvodnja se morala ograničiti na moguće kapacitete čime nikako nije postizana i ukupna moguća dobit. To je dijelom olakšala činjenica da je istovremeno došlo i do znatnog pomanjkanja radne snage pa nekoliko idućih godina stanje s proizvodnjom nije mijenjano.¹⁹ Sačuvani su nacrti zgrade iz 1878. godine,²⁰ napravljeni za potrebe uvođenja vodozavoda, no na njima nema detaljnijih tvorničkih podataka.

Izgradnja tvornice

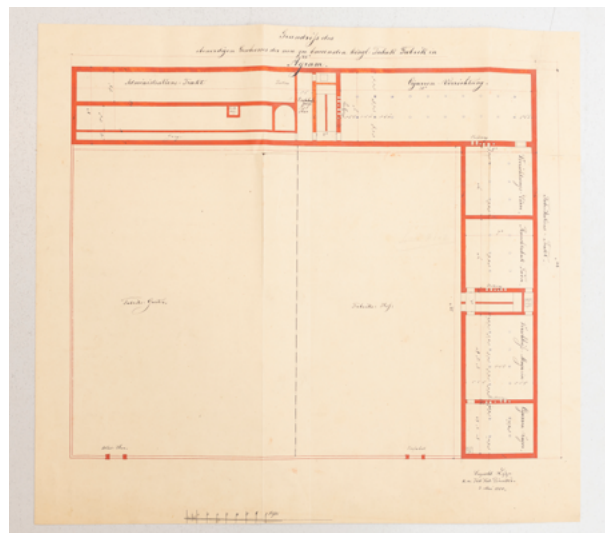
Godine 1880. inicirano je izmještanje sadržaja tvornice duhana na novu adresu, blizu Ciglane, javnog gradskog prostora koji je 1878. godine zamijenio dotadašnje vojno vježbalište i prethodno neuređenu ravnicu korištenu za

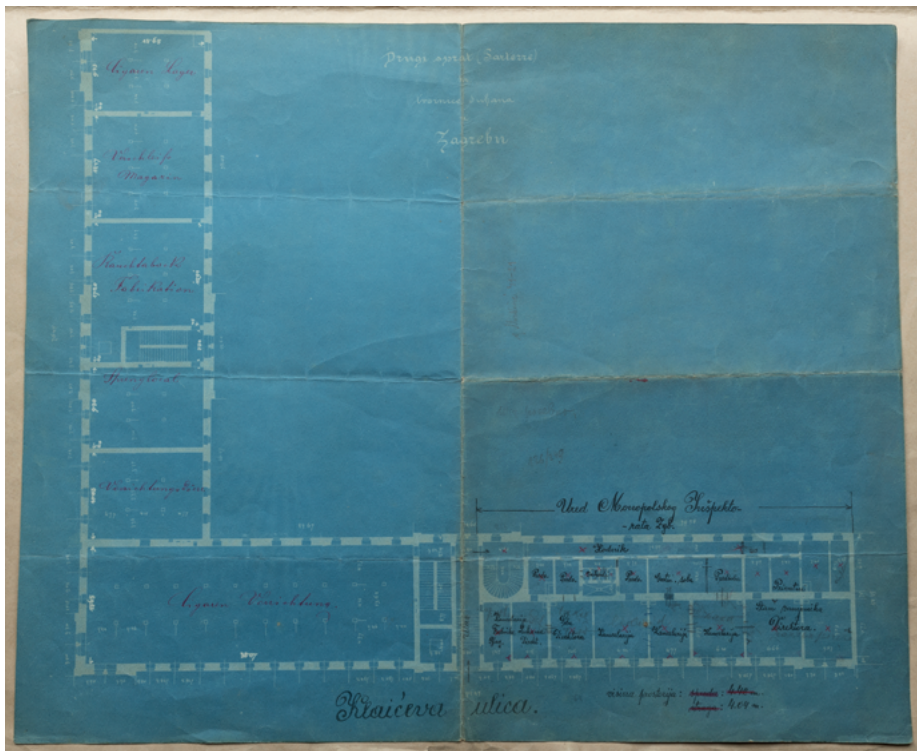
predindustrijsku proizvodnju opeka,²¹ u novoformiranoj ulici koja je isprva nosila naziv Tvornička, a kasnije Klaićeva ulica. Kako je jasno vidljivo na planu grada iz 1864. taj je cijeli prostor bio neizgrađen, i tamo se još uvijek nalazio samo prostor za vojno postrojavanje. Postojala je ideja da se na tu lokaciju preseli stočni sajam te da se potom grade fakultetske zgrade, nove crkve, veliki trg s fontanom, no potres iz 1880. promijenio je planirana zbivanja.²² Tako se tek po izgradnji tvornice, vidljivo i na karti Zagreba iz 1889. (sl. 3), počinje s formiranjem građevinskih blokova u rasteru definiranih smjerova ulica. Cijeli zapadni dio grada krajem 19. stoljeća predstavljao je zapravo koncentraciju industrije (postrojenja gradskog vodovoda, tvornica parketa i pokućstva, tvornica kavinih nadomjestaka, Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada, a malo južnije tvornica svile, tvornica i lijevaonica željeza, pilana) i vojnih građevina,²³ „uokvirenih“ stambenom izgradnjom.

U svrhu odobrenja gradnje tvornice duhana, 1880. godine u Građevnom uredu u Zagrebu izrađeni su idejni shematski nacrti dvokrilne zgrade: glavno pročelje (sl. 4), uz tlocrt s tehnološkim rješenjem koji je potpisao Leopold

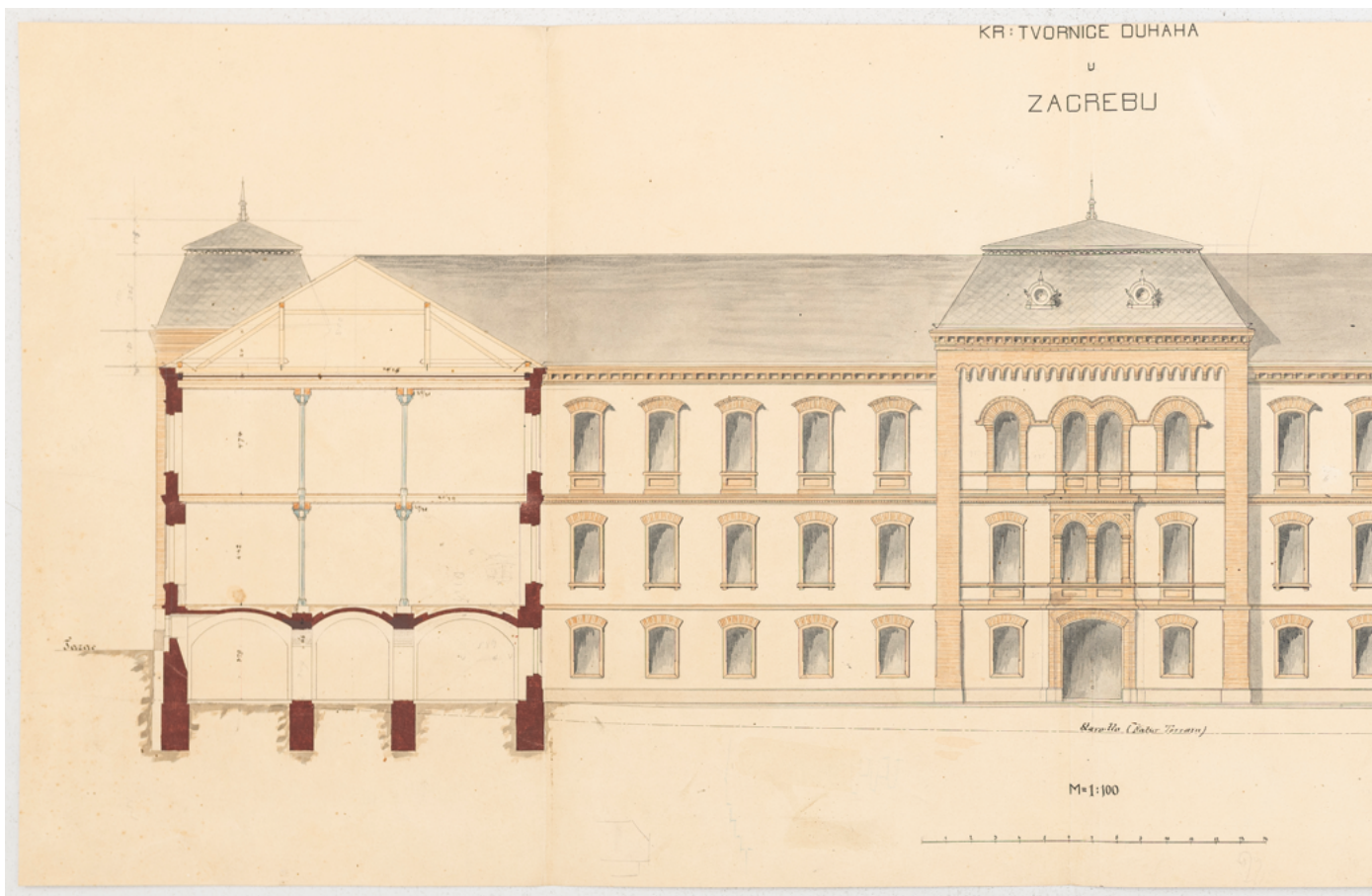

5. Tlocrt Tvornice duhana Zagreb, Leopold Lipp, 1880. (HR-DAZG-1122)
Floor plan of the Zagreb Tobacco Factory, Leopold Lipp, 1880 (HR-DAZG-1122)

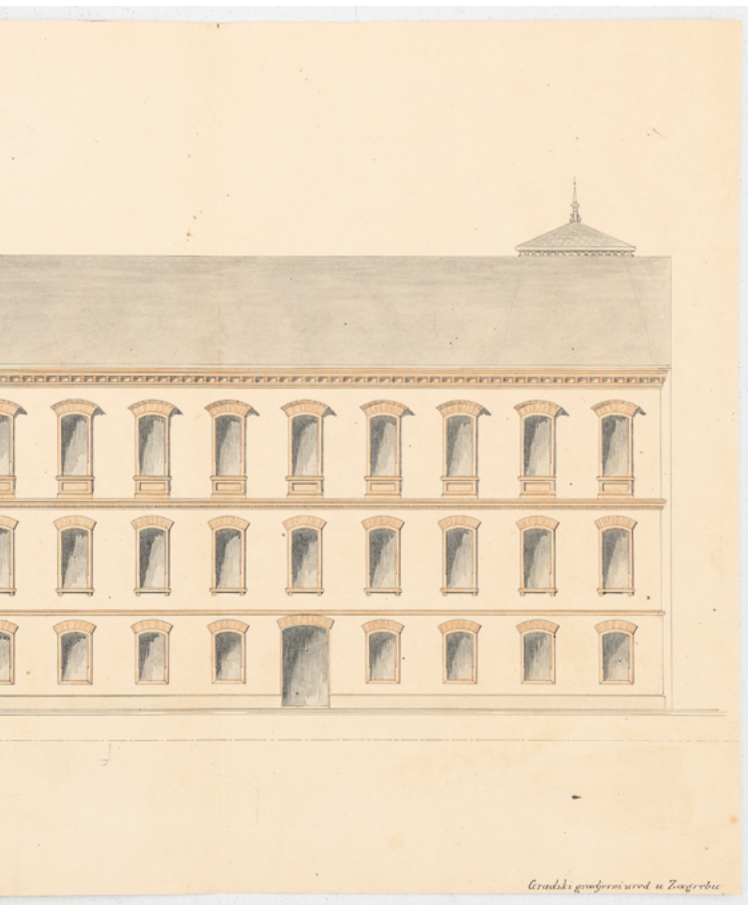
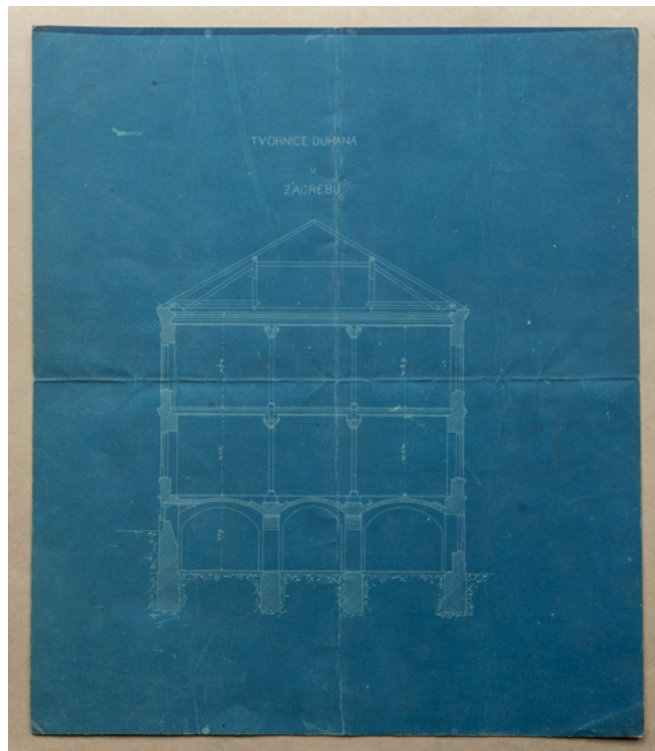

6. a, b, c. Nacrti Tvornice duhana Zagreb, 1881. (HR-HDA-905)
Blueprints of the Zagreb Tobacco Factory, 1881 (HR-HDA-905)

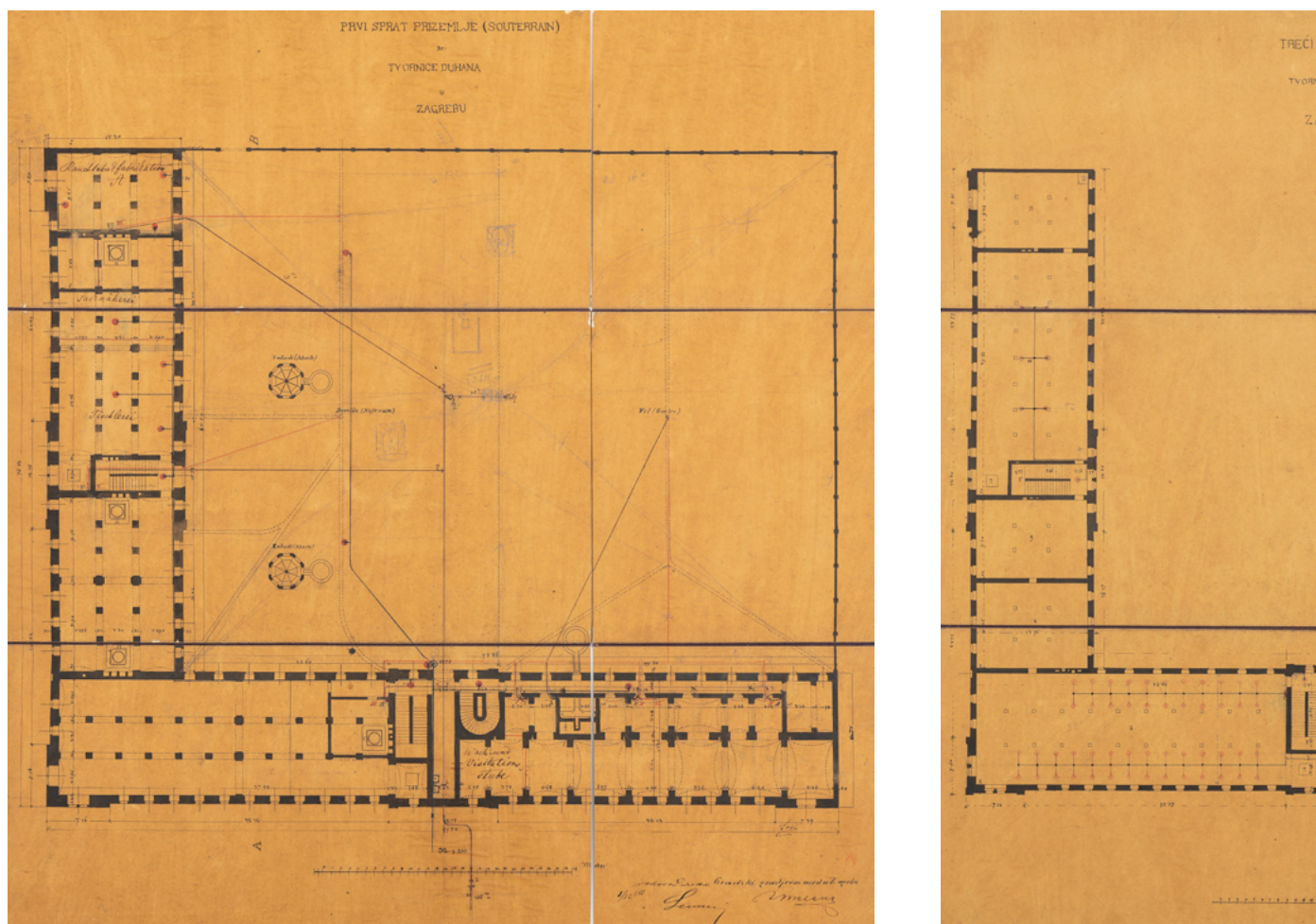
7. Kolorirani nacrt dvorišnog pročelja istočnog krila, 1881. (HR-DAZG-1122)
Coloured drawing of the eastern wing courtyard façade, 1881 (HR-DAZG-1122)

Lipp, tadašnji ravnatelj Kraljevske ugarske Tvornice duhana u Rijeci (sl. 5).²⁴ Načelno su u prostorima sjevernog i istočnog krila raspoređeni administrativni, skladišni i proizvodni dio te je obuhvaćen i cijeli ograđeni prostor parcele s vrtom i dvorištem. Vanjština zgrade oblikovana je tako da ponavlja shemu gradske palače s plitkim rizalitima i naglašenim središnjim ulazom, ne odajući samu proizvodnu funkciju.²⁵ Način oblikovanja vanjštine u skladu je s historicističkim elementima korištenim u arhitekturi Zagreba krajem 19. stoljeća, dok je unutrašnjost koncipirana na način jednak ostalim većim tvorničkim pogonima i halama u Hrvatskoj, poput primjerice onima u Rijeci ili Senju.²⁶ Pri tom su prije svega korišteni novi konstruktivni sustavi i novi materijali (metalne strukture, armirani beton, staklo), dok su glavni elementi konstrukcije najčešće bili lijevani željezni stupovi, odnosno kasnije čelični stupovi i nosači.²⁷

Sačuvana su i tri nacrti projekta iz 1881. godine izrađena u Budimpešti bez potpisa autora (sl. 6 a, b, c).²⁸ Tlocrt prvog kata (druge etaže), tlocrt drugog kata (treće etaže) i presjek, pokazuju planirano stanje te smještaj ureda *Monopolskog inšpektorata* u Zagrebu u zapadnom dijelu sjevernog krila. Naznačen je položaj tvorničke hale za slaganje i proizvodnju cigara u istočnom dijelu sjevernog krila, a u istočnom krilu mjesta za zapaljivi materijal, slaganje duhana, spremište za cigare i ostale materijale, hladnjaču i pakiranje. Moguće je da su ti nacrti služili za samo odobrenje projekta. Potom je iste, 1881. godine,

8. a, b, c. Tlocrta prizemlja, 1. i 2. kata, 1881. (HR-DAZG-1122)
Floor plans of the ground, first and second floors, 1881 (HR-DAZG-1122)

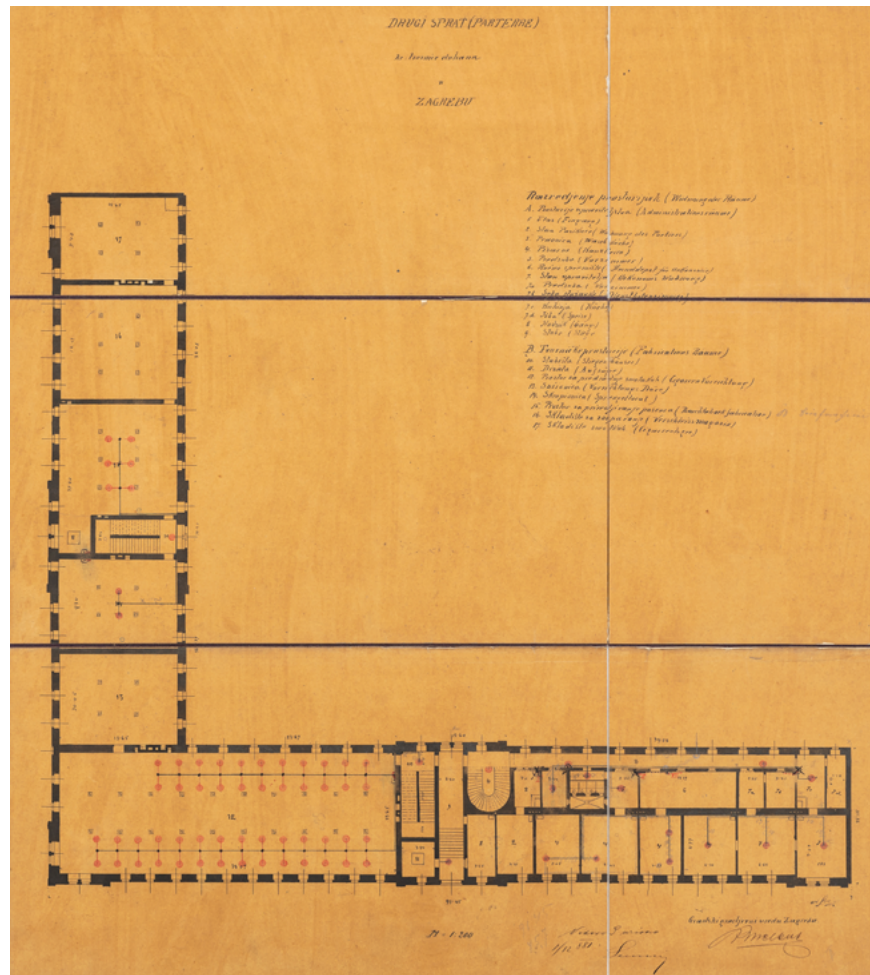
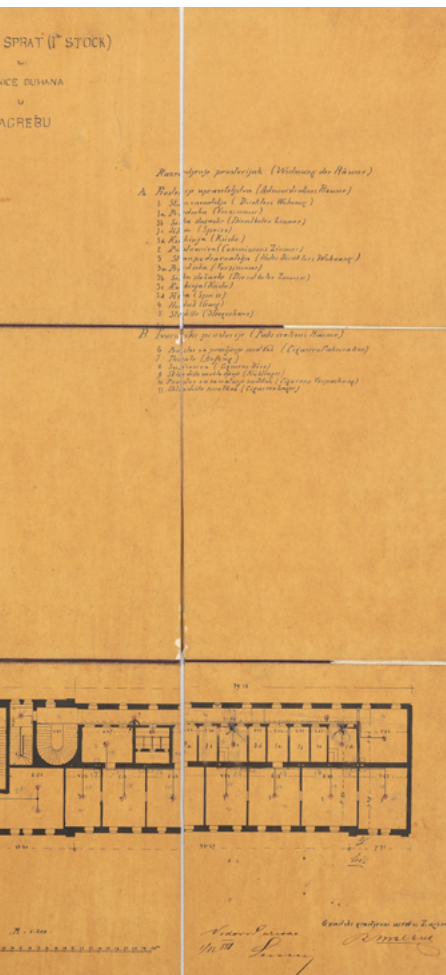
glavni gradski arhitekt i voditelj Gradskoga građevnog ureda Rupert Melkus,²⁹ uz Milana Lenucija i Aleksandra Seća, izradio je niz detaljnijih nacrti.³⁰ Nacrta dvorišnog pročelja istočnog krila su i kolorirani (sl. 7), a uz tlocrte je priložena detaljna legenda s opisom namjena svih prostorija sve tri etaže (sl. 8 a, b, c). Izrađeni su u mjerilu 1 : 200, te je dopisano da je vodovod ucrtao Milan Lenuci. Prizemlje zgrade služilo je za stolariju, pomoćne prostore i odlaganje. U dvorištu uz istočno krilo ucrtani su vanjski zahodi, a zapadni dio ograđenog prostora je namijenjen vrtu. Na prvom su katu, u administrativnom dijelu sjevernog krila, ulaz, prostorije uprave, stan pazikuće, praonica, pisarnica s predsobljem, ručno spremište, stan upravitelja, soba služavke, kuhinja, izba, a označeni su i hodnik i stube. U tvorničkom dijelu prvog kata, u istočnom dijelu sjevernog krila i u istočnom krilu, nalazio se prostor za predradnje motanja, škropionica, prostor za priređivanje duhana, razna skladišta, dizalo i još jedno stubište. Drugi je kat također bio podijeljen u dvije grupe prostorija. One u zapadnom dijelu sjevernog krila bile su: stan ravnatelja i stan podravnatelja, predsoblja, sobe za služavku, smočnica, kuhinja, poslovnica te hodnik i stubište; a one u

tvorničkom dijelu: prostori za izradu smotaka, hladionica, sušionica, prostor za pakiranje i dizalo. Na raspisanoj „jeftimbi“ generalne ponude za gradnju su dali Kruno Waidmann i firma „Muhlbauer i Torreies“, a graditelj tvornice je bio Plochberger.³¹ Troškovi su iznosili oko 150 000 forinti.³² Zgrada je dovršena 1882. godine, kada se u nju premješta cijeli dotadašnji tvornički pogon sa skladištem iz zgrade Zemaljske bolnice sa Sajmišnog trga.

Elementi izvornog uređenja unutrašnjosti i vanjštine

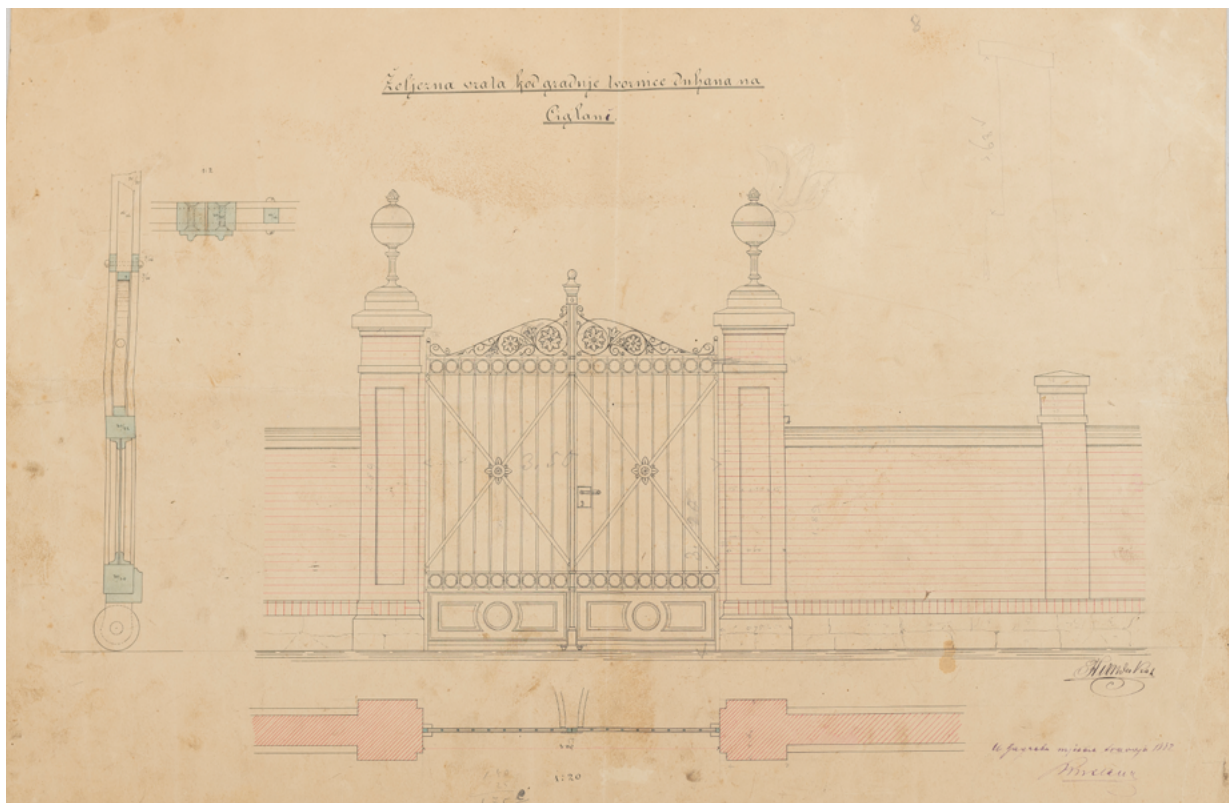
Na pročeljima zgrade i do danas je u najvećoj mjeri zadržana izvorna raščlamba i završna obrada, kao i pojedini dijelovi drvenine, metalni i kameni elementi. Kao predložak za utvrđivanje naknadno dokinute artikulacije, odnosno položaja i formata otvora te dekoracija, uz sačuvane materijalne tragove (i one vidljive i one otkrivene građevinskim i restauratorskim sondiranjem) poslužio je i bojani crtež dvorišnog pročelja istočnog krila iz 1881. godine. Pri oblikovanju okvira prozora i vrata, parapeta, klupčica, konzola, nadvoja te razdjelnih i ukrasnih vijenaca, korištena je fasadna opeka (sl. 9).³³ Pojedini su komadi prema potrebi oblikovani već prilikom pečenja u zasebno

9. Prozorski otvori središnjeg rizalita sjevernog pročelja sjevernog krila (snimka: Lj. Gamulin, HRZ, 2021.)
 Windows on the central avant-corps on the northern façade of the northern wing (Lj. Gamulin, HRZ, 2021)

10. Nacrt dvorišnih vrata, 1882. (HR-DAZG-1122)
Blueprint of the courtyard gate, 1882 (HR-DAZG-1122)

izrađenim drvenim kalupima, tako da su, primjerice, zaobljeni ili ukošenih stranica. Plohe pročelja između opekam istaknutih dijelova, žbukane su strukturiranom žbukom crvenkastomeđe boje, a u zoni sokla obložene kamenim pločama od vapnenca s blago ukošenim gornjim rubom (od istog su kamena izvedeni i dijelovi okvira pojedinih podrumskih prozora). Dvostrešni krovovi nad oba krila, kao i mansardni sa šatorastim završetkom nad rizalitim istacima, bili su pokriveni dijagonalno slaganim kvadratnim pločama od pocinčanog lima od kojeg su izrađeni i ovalni krovni prozori bogato profilirane dekoracije.

O izgledu tvorničkog dvorišta, osim podataka o smještaju pojedinih gradnji zabilježenih na nacrtima, nema dodatnih saznanja. Jedino je poznat izgled željeznih dvorišnih vrata iz 1882. godine³⁴ (sl. 10), u visokom, opekam zidanom ogradnom zidu.

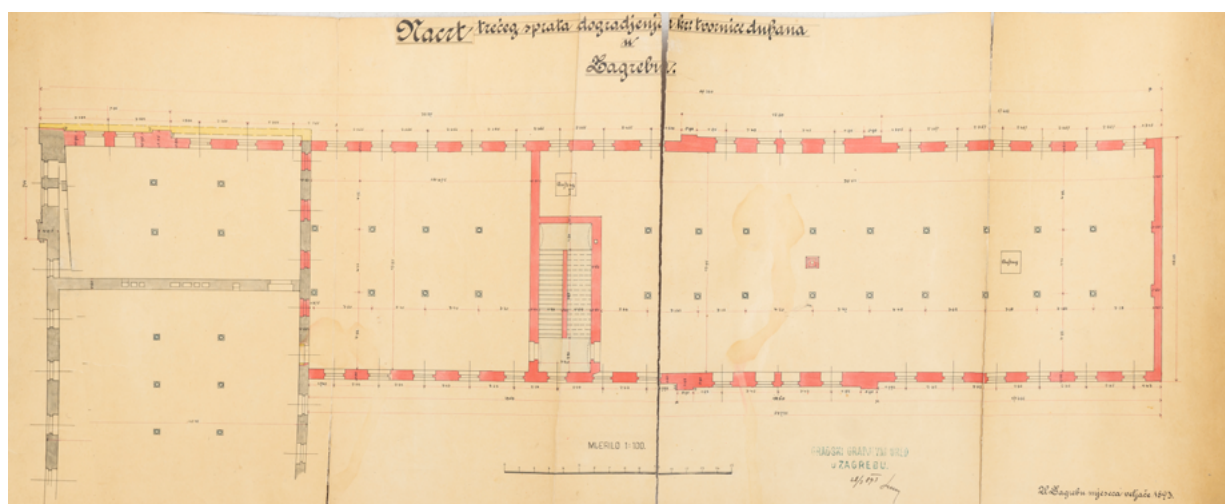
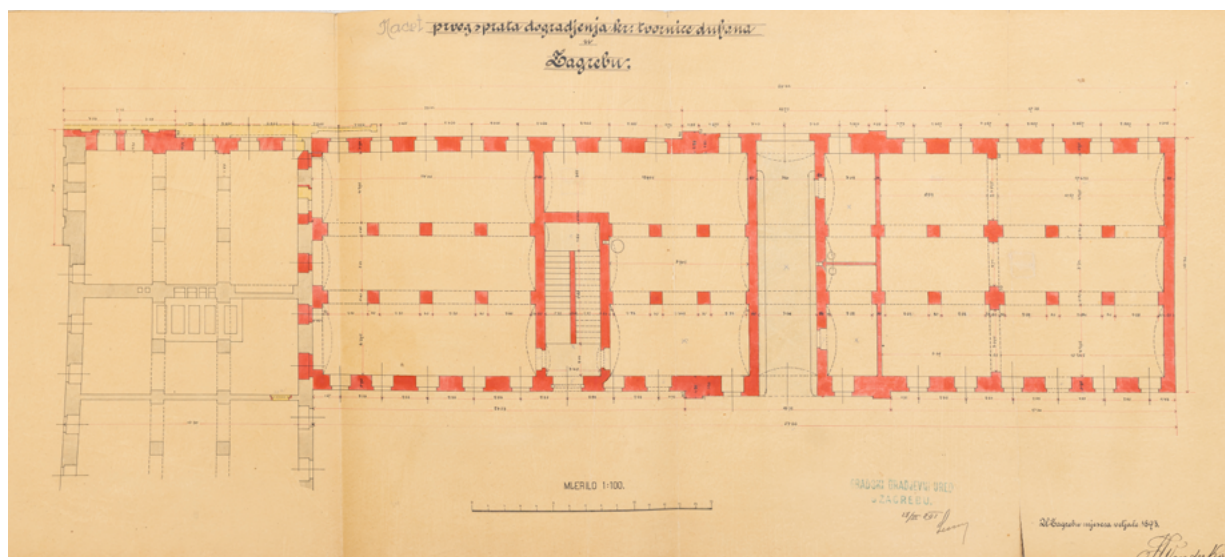
Unutrašnji prostor tvorničke zgrade u suterenu (odnosno podrumu) bio je u potpunosti nadsvođen. Na gornjim etažama izvedena je pak masivna drvena međukatna konstrukcija. U prostorima tvorničkih hala pridržavaju je lijevani željezni stupovi³⁵ kružnog presjeka sa širim podnožjima. Nad svakim je kapitelom izveden niski stožac s dvije uske konzole izduženog S-profila koje pridržavaju grede ispod podaskanih stropova sa žbukanim podgledom učvršćenim trstikom (sl. 11, 12). Stupovi su bili bojani svijetlosivo i sivo s podložnim slojem, a zidovi sivo, bijelo,

svijetlozeleno ili pak smeđe, s tamnije istaknutim podnožjem zaključenim linijom druge boje. Podovi u tim halama su magnezitni ili izvedeni od tamnocrveno toniranog cementnog estriha, što je svakako olakšavalo korištenje i održavanje. Hale su velike, prostrane i visoke, rastvorene prozorima u pravilnom ritmu, omogućavajući prikladno prirodno osvjetljenje i prozračivanje.

Cijela je unutrašnjost u pravilu žbukana i višekratno ličena, u najstarijem sloju korištene su žbuke na bazi vapna, sivosmeđe i smeđe boje, srednje čvrstoće s punilom sitnih zrna pijeska. No upravo se prema detaljima završne obrade jasno diferenciraju reprezentativni i utilitarni prostori sjevernog i istočnog krila, odnosno oni na zapadnom dijelu sjevernog krila namijenjeni upravi i administraciji od ostatka zgrade. Prostor glavnog ulaza bio je ličen svijetlim toplim tonom i ukrašen tamnocrvenim trakama sa zlatnim ornamentima te usporednim tamnoplavim crtama. Trake su naslikane i na stropu koji je od zidova odijeljen profiliranim vijencem. U prostoru nekadašnjeg reprezentativnog zavojitog stubišta,³⁶ korištenom samo za potrebe upravnog i administracijskog dijela zapadne strane sjevernog krila, u najstarijem je sloju utvrđen sličan tonaliteta zidova, uz tanke okomite i vodoravne tamnocrvene linije koje oponašaju sljubnice većih stiliziranih kvadara. Sivosmeđi strop, s višestruko profiliranim vijencem, imao je u plavim i smeđim tonovima šablonski izvedene ornamente, a u sredini je naslikana

14. a, b Nacrti za dogradnju južnog krila, 1893. (HR-DAZG-1122)
Blueprints for the extension of the south wing, 1893 (HR-DAZG-1122)

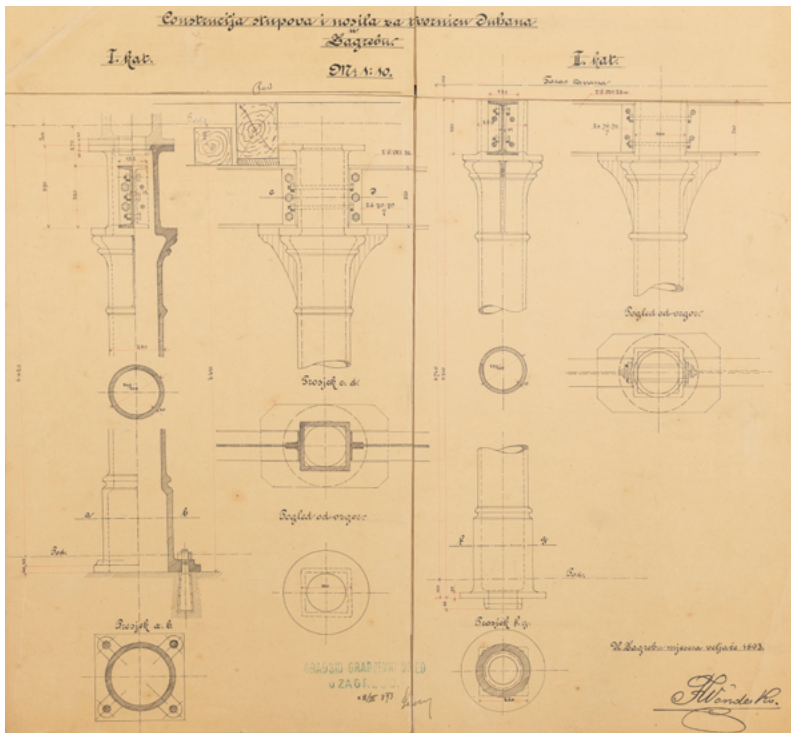
Sva je stolarija u zgradi izrađena od crnogorice, ariša ili smreke i u najstarijim je slojevima bila bojana svijetlo. Reprezentativna ulazna vrata sjevernog krila masivna su, dvokrilna, uklađena i dijelom rezbarena, a u vrhu imaju metalnu ukrasnu rešetku. Ulazna vrata dvorišnog pročelja istočnog krila također su masivna, dvokrilna, uklađena i s nadsvjetlom, no manje ukrašena. Prozori prizemlja su jednokrilni, a oni prvoga i drugoga kata dvokrilni i dvostruki, sa po dva polja na svakom krilu i s nadsvjetlom. Većina ih je pravokutnog oblika, u segmentno zaključenim nišama, dok su oni na mjestima rizalitnih istaka zaključeni polukružno. Neka su krila s unutarnje strane imala i drvene zaklopnice. Na stolariji je sačuvan i dio povijesnog okova koji može služiti kao predložak za onaj koji nedostaje.³⁷ Suterenski otvori sjevernog pročelja sjevernog krila imaju rešetke od kovanog željeza s ukrasnim aplikacijama, a oni na istočnom pročelju istočnog krila zaštićeni su jednostavnim, vertikalno postavljenim

šipkama. S unutarnje strane pričvršćene su zaštitne žičane mrežice i drvena jednostruka stolarija.

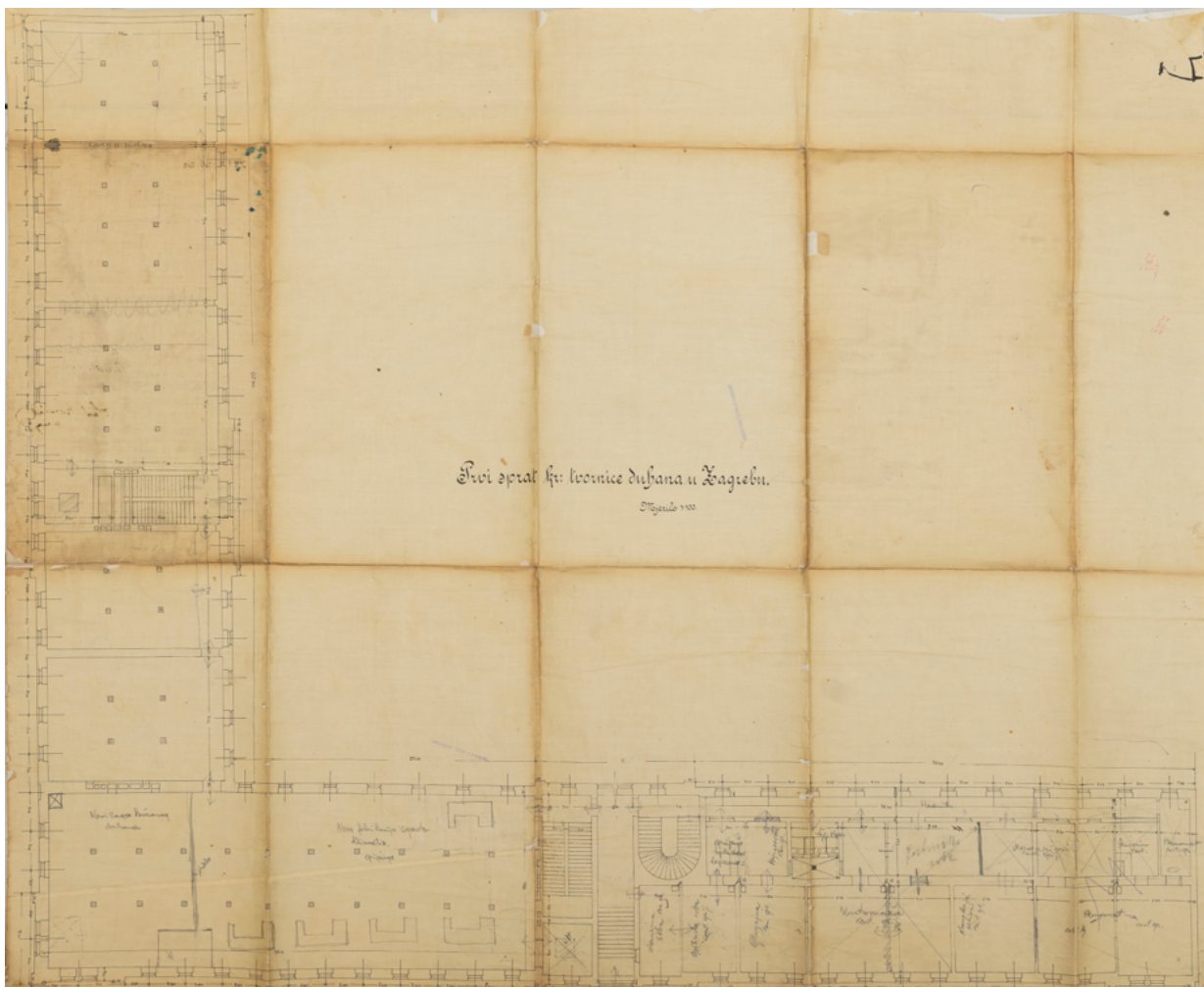
Naknadne promjene, planovi i gradnje

Nova je tvornica duhana bila pod nadležnošću Ministarstva financija u Budimpešti. Za sve je preinake bilo potrebno ishoditi njihove dozvole. Tako je 1892., u svrhu komfornijeg rada i bolje iskoristivosti proizvodnih procesa u tvornici, odobreno i ugrađeno centralno grijanje (grijanje s vrućim zrakom *Luftheizung* po Paulovom sistemu), temeljem ugovora između gradskog poglavarstva i *Aktien-Gesellschaft für Wasserleitungen, Gas- und Heizungs-Anlagen* iz Beča.³⁸ Godine 1893., prema projektu civilnog inženjera Franje Wonderke,³⁹ planirana je dogradnja još jednog, južnog krila (sl. 14 a, b) te nova konstrukcija stupova i nosača u tvorničkim halama (sl. 15).⁴⁰ No do izvedbe nije došlo, već se 1899. preuređuju postojeći prostori (sl. 16).⁴¹ Promjene su se manje odnosile na građevinske radove, a više

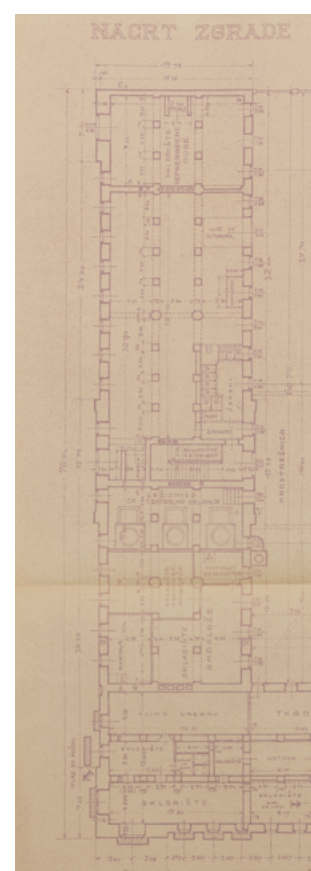
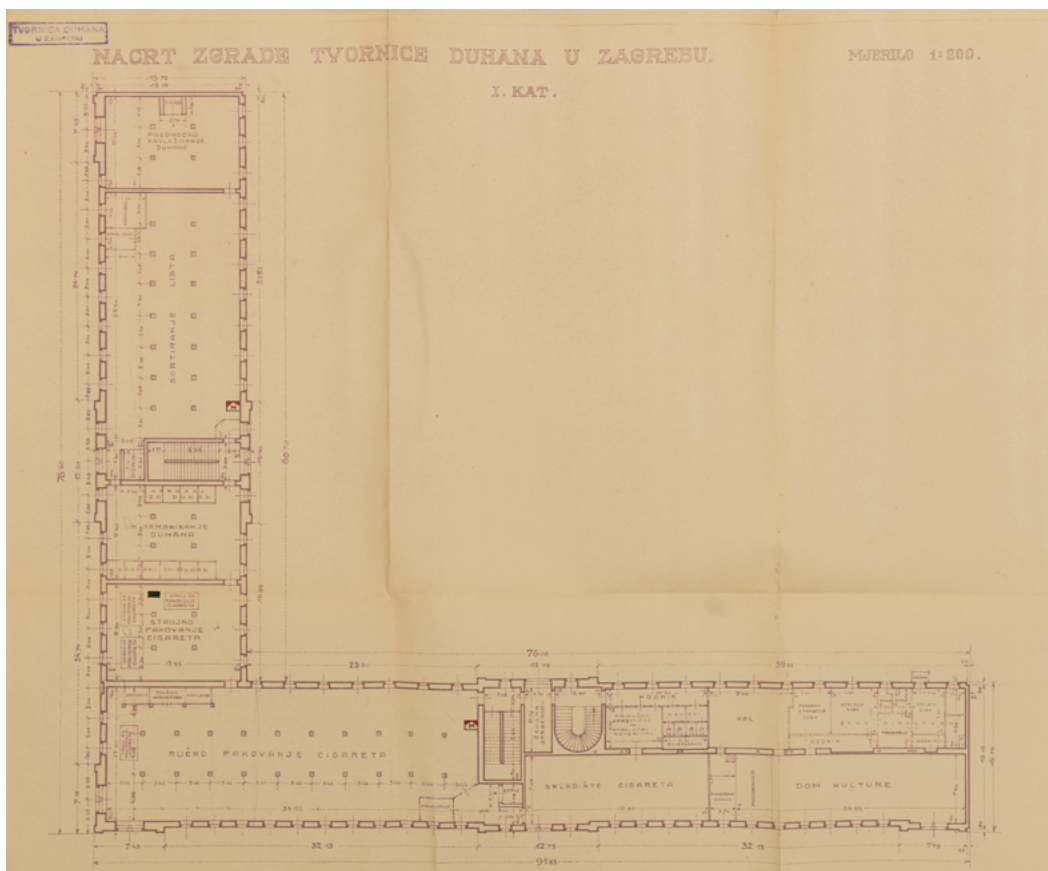
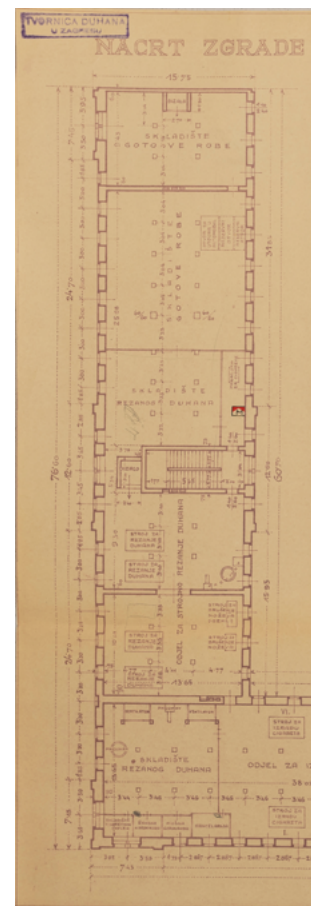
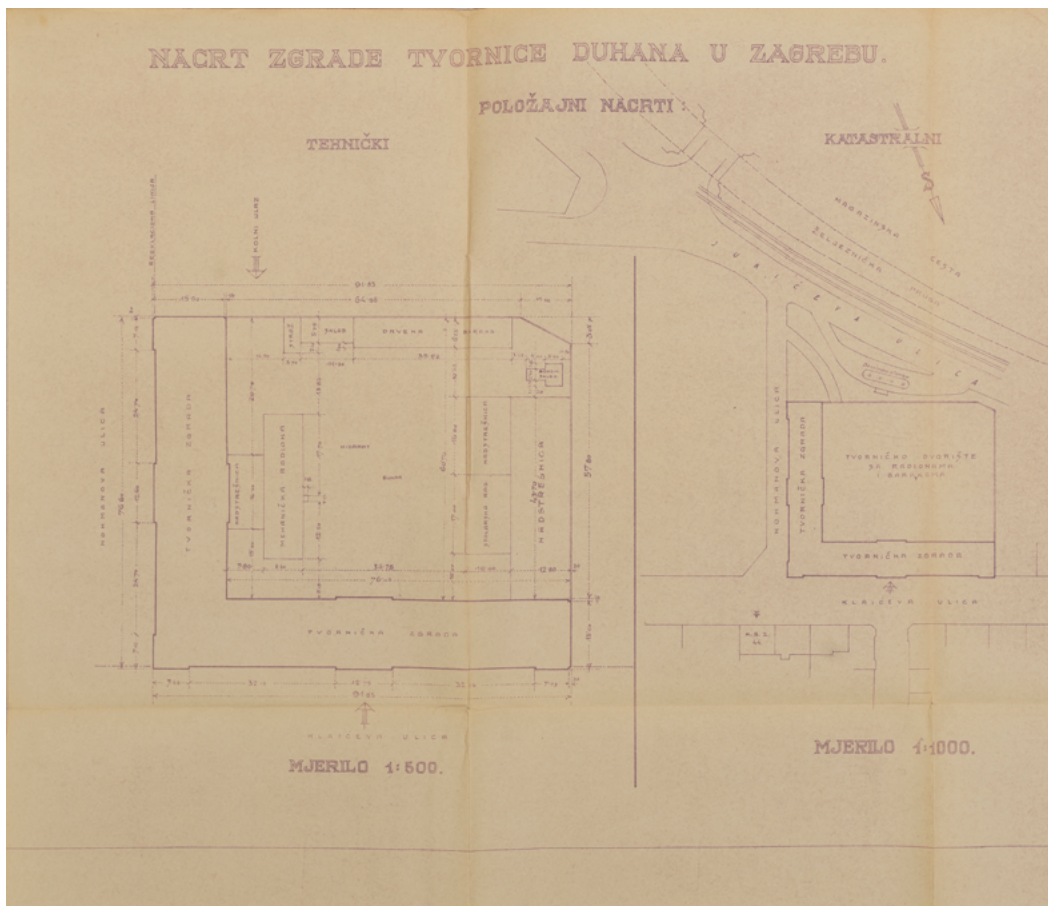

15. Nacrt detalja konstrukcije i novih stupova za tvorničke hale, 1893. (HR-DAZG-1122)
Blueprint of construction details and new columns for factory halls, 1893 (HR-DAZG-1122)

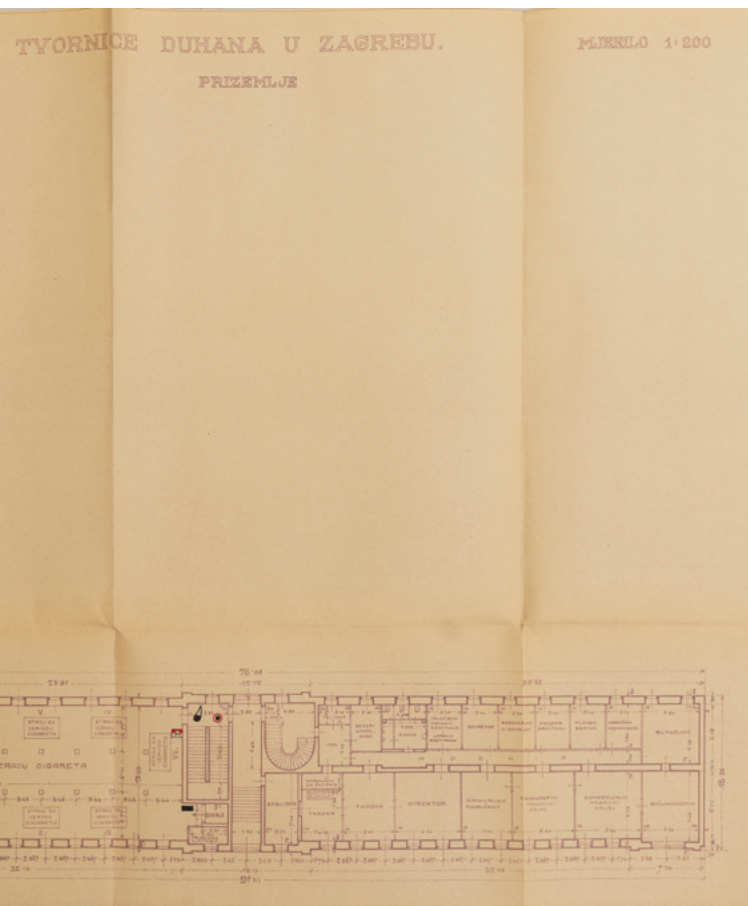
16. Nacrt planiranih promjena na 1. i 2. katu, 1899. (HR-DAZG-1122)
Blueprint of planned changes on the first and second floors, 1899 (HR-DAZG-1122)

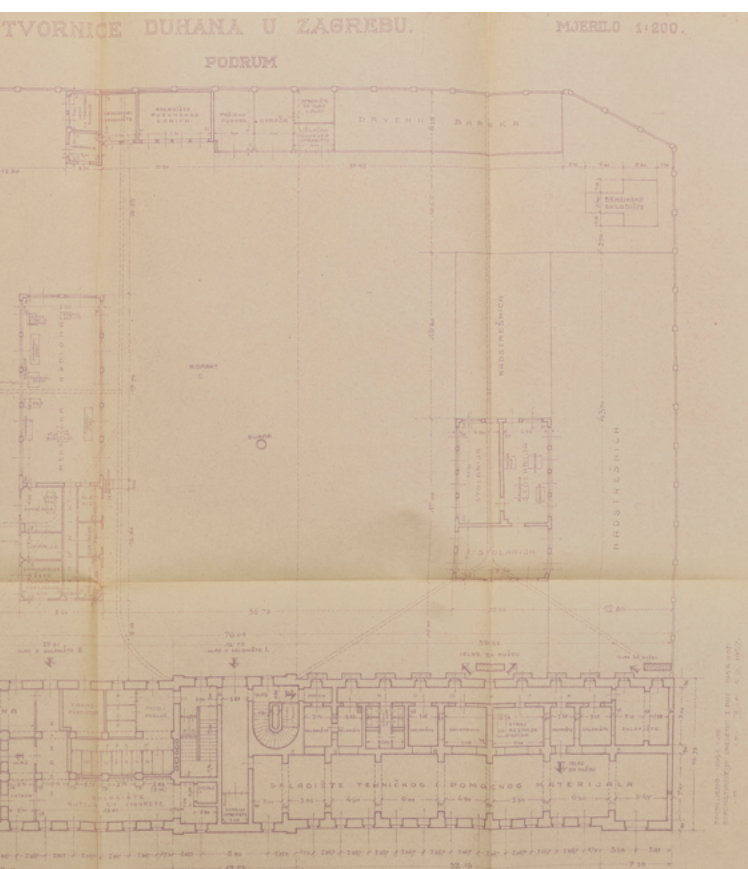
17. a, b, c, d Situacija i tlocrti po etažama, planirani radovi iz 1954. i 1957, crtano na podlogama iz 1951. (HR-DAZG-1122)
 a, b, c, d. Floor plans for individual floors, planned work from 1954 and 1957, drawn on bases from 1951 (HR-DAZG-1122)

na postavljanje novih strojeva i određivanje nove namjene pojedinih prostorija. Stoga u pravilu nisu unijele razlike u prethodnom tlocrtnom rasporedu pojedinih etaža, već su se one odnosile na otvaranje pojedinih komunikacija među prostorijama i rušenje i zidanje nekih pregradnih zidova radi bolje funkcionalnosti prostora. Glavni su proizvod Tvornice duhana u to doba bile cigare. Radilo se isključivo ručno, a veći dio zaposlenih, od njih ukupno oko 700, bile su žene te mnogobrojna djeca mlada od 14 godina.⁴²

Budući da se nakon Prvog svjetskog rata smanjuje potrošnja cigara, nakon određenih preinaka početkom 1930-ih, od 1938. godine tvornica se počinje preuređivati i za potrebe proizvodnje cigareta.⁴³ Nabavljena su četiri nova stroja za rezanje duhana, sedam strojeva za izradu cigareta i tri stroja za pakiranje, dok je mehanička radionica obnovljena.⁴⁴ U to je vrijeme Zagreb postao ne više samo lokalni, već i regionalni gospodarski centar, a tvornička je proizvodnja nastavila imati sve veći udio u ukupnom gospodarskom životu grada.⁴⁵

Modernizacija i proširenje postrojenja napravljeni su i 1950-ih, kada se nastavilo s uređenjima. Promjene su ucrtane na arhitektonskim podlogama zatečenog stanja iz 1951., s time da je izvedena rekonstrukcija unesena prvi put 1954., a drugi put 1957. godine (sl. 17 a, b, c, d).⁴⁶ Prema tim nacrtima vidljivo je da je došlo do većih pregradnji, koje dijelom odgovaraju i današnjem stanju. Tvorničke hale sjevernog i istočnog krila razdijeljene su u manje prostorne jedinice, a mijenjana je i namjena prostora, sukladno novim potrebama proizvodnje. U zapadnom dijelu sjevernog krila, ranije isključivo namijenjenog upravi, na katu je uređen i dom kulture, dok je dio prostora prenamijenjen u skladišta zbog povećanja potrebe pohrane proizvoda. Prizemlje je i nadalje bilo u funkciji administracije, direktora, sindikata, blagajne i računovodstva, dok je u podrumu bilo skladište tehničkog i pomoćnog materijala. Istočni dio sjevernog krila bio je organiziran na način da su u podrumu bila skladišta, skloništa i pomoćni prostori, u prizemlju je bio odjel za izradu cigareta i skladište rezanog duhana, a na katu su se cigarete ručno pakirale. Istočno su krilo zauzimala prostorije za strojnu preradu i skladišta neprerađene i gotove robe. Izgled tvorničkih prostorija zabilježen je na više dokumentarnih fotografija iz istog razdoblja (sl. 18 a, b). Prema njima se može zaključiti kako je u halama radni prostor bio dosta natrpan, namještaj je bio drven, vidljivo je i da su zidovi i stropovi bili žbukani i ličeni, zadržani su metalni stupovi koji pridržavaju drvene grede među-katne konstrukcije, a pod je zaključen nekom vrstom glazure. Instalacije potrebne za rad strojeva postavljane su slobodno u prostoru, a smještaj radnih pozicija većim je dijelom usklađen s rasporedom prozorskih otvora,

18. a, b Sortiranje i proizvodnja, 1952. (HR-HDA-1422)
Sorting and production, 1952 (HR-HDA-1422)

odnosno osvjetljenjem, dok je električna rasvjeta izvedena jednostavnim, visoko postavljenim visilicama s jednom žaruljom.

Preuređene su i pomoćne građevine u dvorištu u kojem su prethodno bile smještene radničke barake i pomoćne nadstrešnice, prostorija za stražara, skladište benzina, te mehaničarska i strojarska radionica. S južne je strane kompleksa tada izgrađena i benzinska pumpa. Nadalje, 1957. godine ishoda je građevna dozvola za ugradnju dizala, a 1961. je odobren glavni projekt sa statičkim računom, projektima instalacija vodovoda, elektrike, plina, centralnog grijanja te gromobrana za skladište na južnom dijelu parcele.⁴⁷

Prema projektnoj dokumentaciji iz 1969. godine, koju potpisuju Marijan Haberle i A. Neumann te Dragutin Fresl i K. Randić, izvedena je rekonstrukcija tvornice i otvoren je novi dio na adresi Jagićeva bb (sl. 19).⁴⁸ Većim dijelom preinake su se odnosile na formiranje južnog krila, gradnju proizvodne hale i upravne zgrade. U krilu uz Hochmanovu ulicu srušene su dotadašnje drvene međukatne konstrukcije u krajnjem južnom dijelu i uklonjeni stupovi s gredama te je razidan dio zapadnog pročelja. Ojačavani su temelji, postavljene nove betonske međukatne konstrukcije, izvedena pomoćna betonska stubišta i na prvom je katu ureden prostor za rashladne uređaje. Na drugom je katu formirana kuhinja s potrebnim sadržajima (pranje suđa, priprema hrane, izdavanje hrane), a u novoformiranom spoju s južnim krilom ureden je restoran.

Proizvodna hala i upravna zgrada naknadno su uklonjene 2007. zbog izgradnje nove zgrade poslovnog prostora Adris grupe koja je prethodno, još 1998. godine,

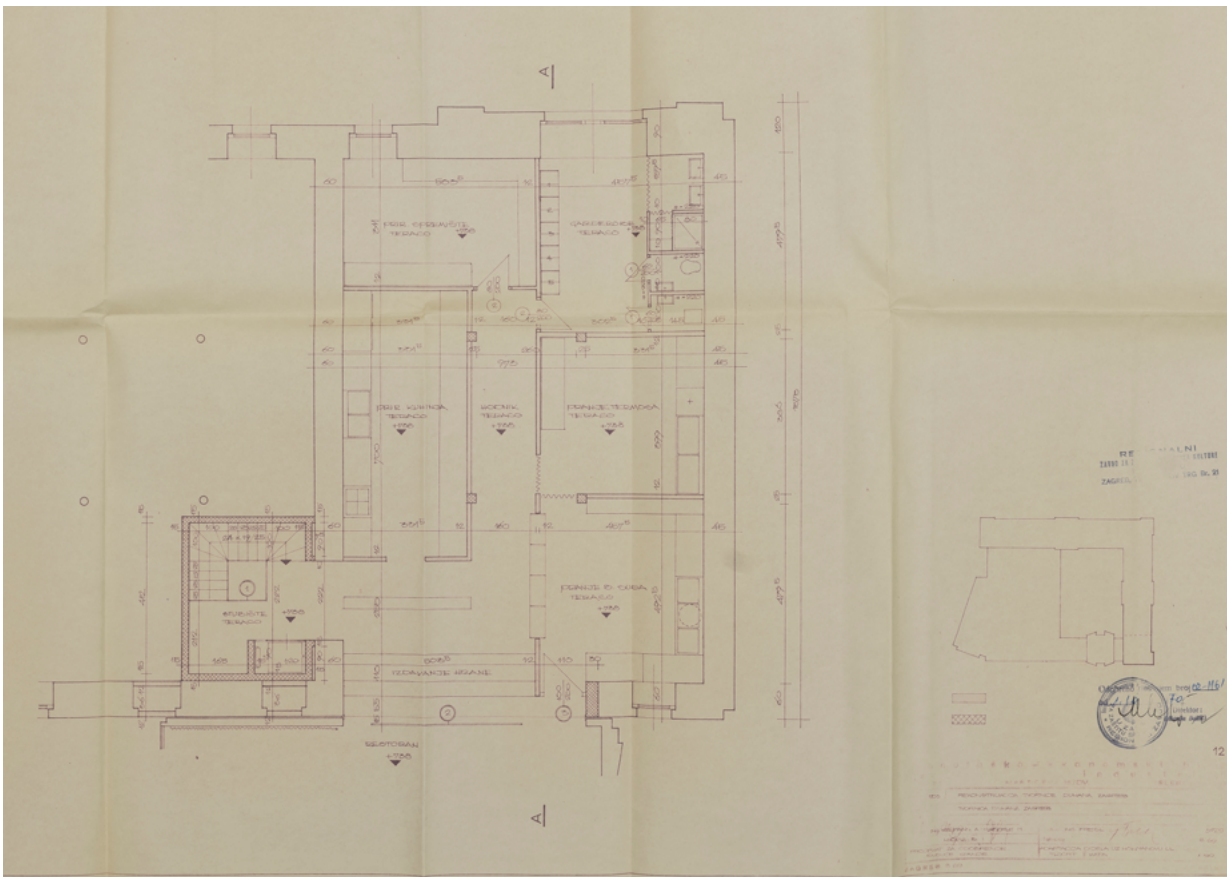
preko Tvornice duhana Rovinj kupila Tvornicu duhana Zagreb.⁴⁹

Iseljenje Tvornice duhana i pokušaj prenamjene u muzej; obnova za potrebe Hrvatskog restauratorskog zavoda

Nakon što je prestalo poslovanje Tvornice duhana Zagreb, zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao pojedinačno zaštićeno nepokretno kulturno dobro, odnosno povijesni i građevinski sklop u kategoriji industrijske arheologije,⁵⁰ a Ministarstvo kulture započelo je pregovore o kupnji. Ugovor je potpisan 2007. godine kada je započela realizacija ideje o novoj namjeni. U skladu s tendencijama koje su potaknuli aktualizacija vrednovanja, kao i pitanja očuvanja industrijske baštine, a koje imaju za cilj njezinu funkcionalnu prenamjenu i korištenje njezinih potencijala,⁵¹ željelo se u nekadašnje proizvodne prostore uvesti muzejski sadržaj i prenamijeniti nekadašnju tvornicu u novu zgradu Hrvatskog povijesnog muzeja.⁵² Iako je drugdje takva praksa muzealizacije tada bila već ustaljena, kao jedna od uspješnijih strategija u transformaciji bivših industrijskih područja i napuštenih objekata, uz naturalizaciju i festivalizaciju,⁵³ a u posljednje vrijeme i za sve potrebnije stambene prostore,⁵⁴ u Hrvatskoj je to bio jedan od rijetkih pokušaja revitalizacije tvorničkog objekta ostvarujući novi odnos spram valorizacije i prihvaćanja industrijske baštine kao „kulturnog resursa“,⁵⁵ no do realizacije nije došlo. Zgrada je ostala napuštena, te je uslijed neodržavanja i nadalje propadala. Oštećena je i u potresima iz ožujka i prosinca 2020. godine.

Godine 2021. zgradu bivše Tvornice duhana Rovinj na korištenje je dobio Hrvatski restauratorski zavod za potrebe obavljanja registrirane djelatnosti.⁵⁶ Tada je počela

19. Nacrt pregradnje južnog dijela istočnog krila, 2. kat, 1969. (HR-DAZG-1235)

Blueprint of the reconstruction of the southern part of the eastern wing, second floor, 1969 (HR-DAZG-1235)

i sustavna izrada potrebne konzervatorske i projektne dokumentacije, temeljena na utvrđenim vrijednostima povijesne industrijske arhitekture zgrade, u cilju prenamjene prostora za potrebe Zavoda i cjelovitu obnovu.

Prema provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima, građevinsku povijest zgrade nekadašnje Tvornice duhana Zagreb možemo podijeliti u nekoliko faza. Ona najstarija, vrijeme same izgradnje, uključuje i vrednovanje cijelog zahvata, od prvotne potrebe za izmještanjem sadržaja proizvodnje cigara iz zgrade današnjeg Sveučilišta na Trgu Republike Hrvatske do urbanističkog zahvata na ranije neizgrađenom dijelu grada zapadno od centra, uz prostor koji je zauzimala Ciglana. Slijedi niz promjena koje su u pravilu bile uvjetovane promjenom tehnologije proizvodnje, a ne promjenama koje bi se potom očitovale i u izmjeni osnovnog izgleda. Zato je, poštujući prvenstvo potrebe funkcija, zgrada do danas u osnovi ostala više-manje nepromijenjena ili su nastale promjene bile takve da ih je moguće dokinuti. Nažalost, posljednja je faza, po iseljenju tvornice, ona koja je dovela zgradu u današnje stanje zapuštenosti kojem su dodatno doprinijele i štete uzrokovane potresima (sl. 20).

Prijedlogom prezentacije za zgradu nekadašnje Tvornice duhana u Zagrebu, kao osnova za njezinu buduću

obnovu, u najvećoj je mjeri predloženo vraćanje arhitektonskih i dekorativnih elemenata njezine izvorne faze, iz vremena izgradnje (sl. 20, 21). To podrazumijeva uklanjanje naknadnih preinaka i pregradnji, no uz uvažavanje potreba budućeg korištenja, kao i nužne statičke sanacije. Prvenstveno, vraćanje nedostajućih ili izmijenjenih dijelova oblikovanja vanjštine, uličnih i dvorišnih pročelja oba krila, doprinijelo bi ponovnom uspostavljanju cjelovitosti nekadašnjeg stilskog izričaja ove građevine. Iako će njezina funkcija biti nova, značajan smještaj u povijesnom formiranju zapadnog zagrebačkog donjogradskog tkiva i činjenica da ona sama definira cijeli jedan građevni blok, pridonosi važnosti zadržavanja njezina prvotnog izgleda.

Planirana prezentacija, temeljena na iscrpnoj konzervatorskoj dokumentaciji i utvrđivanju povijesnog oblikovanja, provedenim istraživanjima i analizi svih rezultata, time u budućim zahvatima odražava i zahtjeve suvremenih smjernica⁵⁷ za zaštitu i obnovu industrijske baštine općenito.

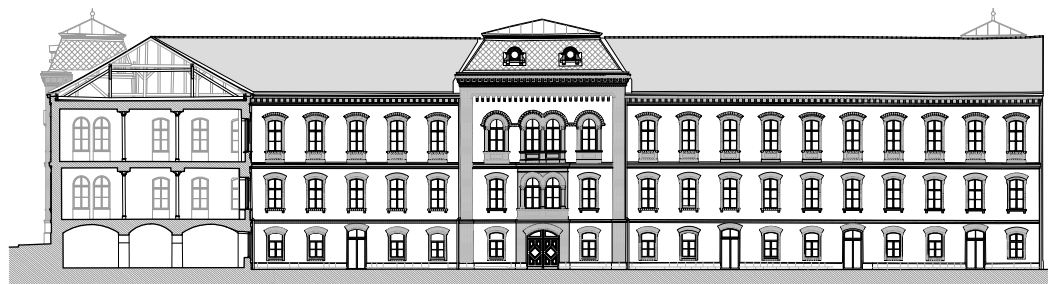
Zaključak

Zbog prepoznatljivih arhitektonskih, konstruktivnih, prostornih i oblikovnih odlika zgrada nekadašnje Tvornice duhana smatra se najcjelovitije očuvanom građevinom zagrebačke industrijske arhitekture s kraja 19. stoljeća,

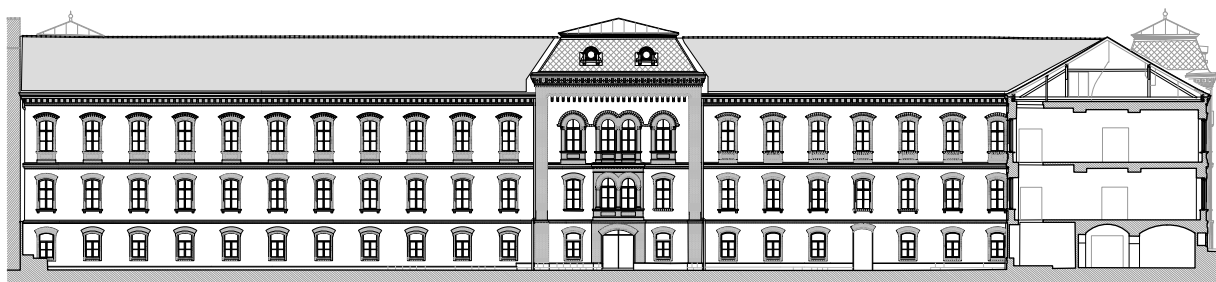

20. Dvorišna pročelja, stanje nakon potresa (snimka: Lj. Gamulin, HRZ, 2021.)
Courtyard façade after the earthquake (Lj. Gamulin, HRZ, 2021)

Presjek PP3

Presjek PP4

21. Rekonstrukcija izvornog izgleda dvorišnih pročelja (crtala: A. Škevin Mikulandra, HRZ, 2021.)
Reconstruction of the original appearance of the courtyard façade (A. Škevin Mikulandra, HRZ, 2021)

22. Pogled na zgradu nekadašnje Tvornice duhana i Zagrebu i stakleni volumen zgrade Adrisa s njezine sjeveroistočne strane (snimka: Lj. Gamulin, HRZ, 2021.)

View of the former Tobacco Factory building in Zagreb and the glass structure of the Adris building from the northeast (Lj. Gamulin, HRZ, 2021)

a provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima iz 2021. godine, dodatno su utvrđene i vrednovane njezine pojedine građevinske faze. Podaci prikupljeni istraživanjem i valorizacija tog kulturnog dobra neorenesansne vanjštine, potvrđuju nužnost očuvanja industrijske graditeljske baštine kao povijesnog svjedoka promjena i inovacija u tehničkom i oblikovnom razvoju arhitektonskih elemenata. Unatoč proizvodnoj funkciji zgrade, njezina vanjština artikulirana opekama pokazuje suvremenost koja prati onodobne ideje⁵⁸ o „istinitosti materijala“, ideje da se na pročeljima jasno pokaže od čega je zgrada građena, te da dekoracija bude neposredno povezana uz konstrukciju, a istovremeno reprezentativnošću prikriva svoju funkciju. Suvremena je i primjena novih konstrukcija od lijevanog željeza, korištenih prilikom formiranja dugačkih i širokih proizvodnih hala, koji se kasnije razvijaju u suvremene modele montažnog načina gradnje.⁵⁹ Unatoč stanju u kojem je zgrada nekadašnje Tvornice duhana Zagreb danas, potvrđeno je da su sve preinake izvedene od vremena izgradnje doista bile minimalne, tako da je i potvrđeno kako je pretpostavljena „izvorna supstanca prvobitne kraljevske ugarske Tvornice duhana u Zagrebu očuvana u cijelosti.“⁶⁰ I prema svojim konstruktivnim rješenjima i prema oblikovnim obilježjima, to je uistinu jedini, gotovo u cijelosti očuvani objekt zagrebačke industrijske arhitekture druge polovine 19. stoljeća.

Industrijsko nasljeđe općenito ima društvenu i dokumentarnu povijesnu vrijednost, dodatno pružajući i važan

dokaz o identitetu, kao i tehnološku i znanstvenu vrijednost u povijesti proizvodnje, inženjerstva, izgradnje, a može imati i znatnu estetsku vrijednost na području arhitekture, dizajna i planiranja.⁶¹ Napuštanje izvornih funkcija i sadržaja, kod nekadašnje industrijske arhitekture u pravilu dovodi i do njezina propadanja i uništavanja. Stoga je važno ukazati na različite moguće modele pristupa očuvanju i revitalizaciji,⁶² te zadržavanju prepoznatljivosti unutar zatečenog gradskog tkiva koje je često njome i višestruko određeno.

Na ovom primjeru nekadašnje zagrebačke tvornice duhana nažalost nedostaje mogućnost sagledavanja okolnog prostora nekadašnjeg industrijskog sklopa, s obzirom na dokinuti prostor tvorničkog dvorišta i gradnju nerazmjernog i neskladnog volumena nove staklene zgrade Adrisa (sl. 22), čime je dijelom narušena i prethodno prepoznatljiva gradska vizura. No tvorničke strukture i nadalje zadržavaju vrijednost industrijskoga urbanog krajolika kraja 19. stoljeća u Zagrebu, vezanoga i uz neposrednu blizinu željezničke pruge, kao i uz tada rubne, a danas gotovo središnje dijelove grada koji su bili dijelom urbanistički promišljene i planirane osnove. Buduću obnovu nekadašnje zgrade Tvornice duhana u Zagrebu valja planirati cjelovito, ujedno razmatrajući i odnos zgrade prema okolnom prostoru, te nastojati prilagoditi njezine povijesne, oblikovne i graditeljske vrijednosti, omogućujući zadržavanje i onih estetskih i tehničkih, uz prenamjenu za nove sadržaje, u skladu s poštivanjem zatečenog, ali i prethodnog lokalnog konteksta. ■

Bilješke

1. MKM–UZKB, Ministarstvo kulture i medija RH, Rješenje o upisu u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske za Tvornicu duhana u Zagrebu, Klaićeva 13 (klasa: UP-1-612-08/06-06/0035, Urbroj: 532-04-01-1/4-05-2, 23. veljače 2006., Zagreb).
2. Hrvatski restauratorski zavod proveo je u 2021. godini sustavna konzervatorsko-restauratorska istraživanja te je izrađen elaborat sa smjernicama za obnovu i prijedlogom potrebnih radova. Elaborat je obuhvatio detaljnu arhitektonsku dokumentaciju, povijesni pregled temeljen na arhivskim i povijesno-umjetničkim istraživanjima, pregled, analizu i fotografsko dokumentiranje postojećega stanja. Izrađena su i izvješća o laboratorijskim ispitivanjima materijala, dokumentacija sondiranja (stratigrafske sonde naliča, žbuka i građe), izvještaj termovizijskog snimanja, katalozi kamenih, metalnih i drvenih elemenata, mišljenje o stanju nosive konstrukcije i detaljna grafička dokumentacija. Voditelj programa je bio B. Mostarčić, a članovi stručnog tima: K. Majer Jurišić, A. Škevin Mikulandra, H. Grebenar, D. Čikara, M. Jelinčić, I. Jengić, J. Kliska, Lj. Gamulin, K. Valentak, Z. Orčić, T. Miroslavić, T. Paradi, I. Oros, E. Šurina, D. Mudronja, M. Jelenčić, M. Klofutar, I. Čamber.
3. Projektnu dokumentaciju izradio je Hrvatski restauratorski zavod 2022. godine, glavna projektantica A. Škevin Mikulandra.
4. ŠEPIĆ, 2001, 48.
5. KARAMAN, 1991, 38. Prvi parni stroj u Hrvatskoj uvodi se 1833. u tvornici papira u Rijeci, a u Zagrebu 1862. u Paromlinu, ŠEPIĆ, 2001, 49.
6. DESPOT, 1960, 239–253; DESPOT, 1968, 241–250; DESPOT, 1974, 165.
7. GALOVIĆ, 2000a. Prvobitna zgrada zagrebačkog „parnog i umjetnog mlina“ izgrađena je 1863., i to prema nacrtima arhitekta Janka Jambrišaka.
8. Godine 1873. slom na bečkoj burzi je doveo do privremenog zastoja industrijalizacije što je u Hrvatskoj rezultiralo zastojem od oko 20 godina. Uz to je takozvanom nagodbenom razdoblju (1868. – 1918.), ozakonjena eksploatacija Ugarske nad Hrvatskom, ŠEPIĆ, 2001, 49; Usporedi i: ŠEPIĆ, 2001a, 21–32, te ŠEPIĆ, 2007, 30–32 gdje je dan pregled najvažnijih primjera industrijske baštine kraja 19. i početka 20. stoljeća u Zagrebu.
9. BIČANIĆ, 1957, 266–277.
10. ARČABIĆ, 2018, 38.
11. KNEŽEVIĆ, 2019, 27.
12. DOBRONIĆ, 1983, 316.
13. O duhanu u Hrvatskoj vidi primjerice u: HR–DAZG–857. Zbirka Ulčnik Ivan, sign. 2219. kopija članka „Duhan, pušenje u svijetu i kod nas“, *Narodni list*, 16. srpnja 1952.; „Duhan kod nas i drugdje“, *Vjesnik*, 30. svibnja 1951., „Porijeklo cigare“, *Hrvatski dnevnik*, 10. rujna 1939.
14. HR–DAZG–857. Zbirka Ulčnik Ivan, sign. 2219.
15. DESPOT, 1968, 244; DESPOT, 1974, 173.
16. Zgrada današnjeg Rektorata stradala je i u potresu 1880. godine. Prema mišljenju inženjera Adolfa Felbingera bilo je nužno sanirati nastale štete. Više u: DAMJANOVIĆ, 2020a, 272; DAMJANOVIĆ, 2021.
17. HR–HDA–79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove. Sv. VI–7 C, 9726–19986/1876. Spis 19585.
18. HR–HDA–79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove. Nacrti, planovi, karte. Zagreb, Savska ulica – tvornica, nacrt, 1876. [Nacrt tvornice duhana]/ [S.n.]- 1:783.- Agram, 1876.- 5 nacrti na pausu: rukopis u boji; ca 55 x 45 cm. Radi se o pet nacrti, tlocrtima prizemlja, katova i tavana. Zapravo se radi o bolničkoj zemaljskoj zgradi koja je iznajmila prostor tvornici duhana za skladište, a spisi govore o opterećenju zgrade. Sv. VI–7 C, 9726–19986/1876.
19. HR–HDA–79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove. Sv. VI–7 C, 9726–19986/1876. Spis 19986.
20. HR–HDA–79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove. Nacrti, planovi, karte. Zagreb, Sajmišni trg – sveučilište, nacrt, 1878. *Plan der Wasserleitung in der k. Tabak-Fabrik in Agram/ Agramer Gasgesellschaft der Betriebsdirector.*- [1:180].- Agram, 1878. – 6 nacrti na pausu: rukopis u boji; ca 55 x 44 cm. Nacrti prikazuju presjek uvođenja vodovodnih instalacija u zgradu Sveučilišta koja je prije toga korištena kao Tvornica duhana, kao i tlocrte po etažama te su prilog spisa koji se odnose na uvođenje vodovoda u zgradu Sveučilišta (HR–HDA–79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove. Sv. 5–7, 4932/1878–15913/1879.).
21. Prostor Ciglane područje je današnjeg Rooseveltovog trga, srednjoškolskog igrališta i sklopa tehničkih fakulteta. Nakon potresa 1880. na Ciglanu je sagrađen sklop drvenih baraka za nužni i privremeni smještaj vojske. Više u: KNEŽEVIĆ, 2003, 129–154; KNEŽEVIĆ, 2011, 4–5.
22. NADILO, 2012, 749–761.
23. ARČABIĆ, 2018, 40–42.
24. HR–DAZG–1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852., godina 1880.
25. ŠEPIĆ, 2001, 51–53. Takvi se izazovi javljaju i u više izdvojenih primjera tijekom 19. stoljeća; Marshall Hill u Leedsu je 1840. građen u obliku egipatskog hrama, dimnjak Lister Milla je viktorijanski, a Harmony Mill u New Yorku je nalik francuskoj provincijskoj vijećnici. Grade se i tvornice gotičkih, klasicističkih i secesionističkih odlika, dok se, prvi put, novo, tvorničko oblikovanje primjenjuje u gradnji tvornice turbina AEG u Berlinu 1909. godine. Godine 1911., W. Gropius tvornicom cipela Fagus u Alfeld an der Leine uspostavlja novi oblikovni model budućih tvornica, adekvatan izazovima funkcije. Usporedi: WINTER, 1970, 54, 67, 85.
26. GALJER, 2000, sv. I, 139–149; KNEŽEVIĆ, 2011, 210–229.
27. GALOVIĆ, 2000, 18.
28. HR–HDA–905. Zbirka građevinskih nacrti XVI.6 Zagreb, Klaićeva ulica – nacrt, tvornica, 1881. Tvornica duhana u Zagrebu.- [mjerilo neodređeno].- Budapest: 1881.- Nacrt u 3 lista: ozalid kopija; 55 x 42 cm, 30 x 35 cm, presjek zgrade i tlocrt prvog i drugog kata.
29. Rupert Melkus (1833. – 1891.). Diplomirao na Visokoj tehničkoj školi u Beču; od 1855. do 1857. radio kao geometar, 1868. imenovan je pripravnikom u vladinu Građevnom ravnateljstvu, a neposredno nakon toga županijskim inženjerom u Požegi. Godine 1869. izabran je za gradskoga inženjera u Zagrebu, a 1882. imenovan nadinžinirom. KNEŽEVIĆ, 2019, 37.

30. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852., godina 1881.
31. Obzor, br. 58 od 12. ožujka 1881. i br. 77 od 3. travnja 1881.
32. Podatke o ideji i gradnji tvornice duhana u Zagrebu, privremenim najmovima, te stavu gradske skupštine, kao i troškovima, vidi u: HR-DAZG-857. Zbirka Ulčnik Ivan, sign. 2219. Prijepisi podataka iz zapisnika gradskih sjednica od 4. studenog 1863., 14. srpnja, 4. kolovoza, 25. listopada i 23. prosinca 1869., 10. ožujka 1873., 17. rujna 1879., 23. rujna 1879., 15. rujna 1879., 19. veljače 1880., 4. svibnja 1881., 9. ožujka 1883.; kao i podaci iz stručnih članaka objavljeni u: *Narodne novine*, 23. prosinca 1869. i 25. listopada 1869.; časopis *Neven* br. 16, 19. travnja 1855., 247–251; časopis *Obzor*, 27. srpnja 1894.
33. Prvo pročelje u Zagrebu izvedeno u neožbukanoj opeci (*Ziegelrohbau*) je ono zgrade HAZU, iz 1877. godine. Više u: DULIBIĆ, PASINI TRŽEC, 2013, 34–41. O primjerni opeke 1880-ih u Zagrebu te njezinoj proizvodnji, vidi: DAMJANOVIĆ, 2020, 131–148.
34. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije, sign. 1852., godina 1882.
35. Na tijelima nekih stupova vidljiv je natpis J. SCHREINER GRAZ.
36. Ostali elementi uređenja nisu sačuvani jer je naknadnim preinakama stubište dokinuto i preuređeno u zasebne prostorijske na svakoj od etaža.
37. Na pojedinim mjedenim kvakama utisnuti su motivi dvoglavog orla s natpisom K.K.A.PR.L. JOANNOWICS / GRAZ.
38. DOBRONIĆ, 1968, 225–240; DOBRONIĆ, 1983, 326.
39. *Viesti Društva inžinira i arhitekata*, br. 3, 30. rujna 1885., 24. Na popisu članova je upisan i Wonderka Franjo, civ. inžinir u Zagrebu.
40. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852., godina 1893.
41. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852., godina 1899. Godine 1900., rađena je i rekonstrukcija zahoda i kanalizacija, vidi: HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852.
42. Tvornica duhana Zagreb, *Zagrebački leksikon*, II., Zagreb, 2006., 448.
43. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Mikrofilmirana građa za Tvornicu duhana na adresi Klaićeva 13, Zagreb. Godine 1932. gradi se nova ulična ograda, 1935. se rade novi zahodi za radnike u istočnom krilu, ugrađuju se teretna dizala, a 1947. u dvorišnom se prostoru grade nove zgrade: bravarnica, stolarija, šupa za ugljen, daščara i spremište. Određene se manje pregradnje i promjene izvode i u krilima tvorničke zgrade, a 1953. se izvodi popravak i rekonstrukcija interne ceste te pješačkih staza.
44. Tvornica duhana Zagreb, *Zagrebački leksikon*, II., Zagreb, 2006., 448.
45. KARAMAN, 1991, 206–213.
46. HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb d.d., dokumentacija o radu, pravni i normativni akti, tehnička i računska dokumentacija 1947. – 1992., sv. 37.
47. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967. Sign. 1852.
48. HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb d.d., dokumentacija o radu, pravni i normativni akti, tehnička i računska dokumentacija 1947. – 1992., sv. 37, sv. 40. Za potrebe pregleda personalne dokumentacije zaposlenika tvornice iz razdoblja 1903. – 1945., vidi: HR-DAZG-1225.
49. MKM-UZKB, usporedi bilješku 1 i: ARČABIĆ, 2007, 22–29.
50. PALADINO, 2009/2010, 156.
51. ARČABIĆ, 2007, 22, 25. O mogućnostima ponovne upotrebe industrijske baštine vidi: IFKO, 1998, 89–93; a za njezino vrednovanje usporedi i: SMOKVINA, 2010, 22, 27; DOUET, 2012, 8–9 te *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, 2010, 169–172.
52. TENŽERA, 2007, 29; PANDŽIĆ, 2000, 6–10. Projekt rekonstrukcije i prilagodbe novoj namjeni izradio je tim arhitekta Ivica Plaveca, Žanet Zdenković Gold i Ivana Zdenkovića, PALADINO, 2009/2010, 156. Usporedi i: NADILO, 2012, 749–761.
53. KNEŽEVIĆ, 2011, 210–229.
54. BUTINA WATSON, JUKIĆ, 2019, 1–16. O iskustvima i mogućnostima sličnih pokušaja: BUŽANIĆ, RAJČIĆ, 2021, 161–176.
55. MAROEVIĆ, 2001, 77–86; ALFREY, PUTNAM, 2003, 33–39; ARČABIĆ, 2007, 27
56. Sporazum o prijenosu prava upravljanja nekretninom između Ministarstva kulture i medija RH, Hrvatskog povijesnog muzeja i Hrvatskog restauratorskog zavoda, 8. veljače 2021., klasa: 940-06/20-01/0465, ur.broj: 532-06-01-01/4-21-3.; Prema Sporazumu, Zavod je dobio pravo upravljanja zgradom bivše Tvornice duhana u Zagrebu. Sredstvima iz Fonda solidarnosti obuhvaćena je izrada prve faze projektne dokumentacije za obnovu zgrade u skladu sa Zakonom o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko-moslavačke županije i Karlovačke županije, a odnosi se na cjelovitu obnovu konstrukcije. Navedenim Zakonom propisana je cjelovita obnova zgrade te je, sredstvima koje je osiguralo MKM, izrađena i ostala projektna dokumentacija temeljena na elaboratu konzervatorsko-restauratorskih istraživanja.
57. Usporedi: *Dublin principles*, Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes, adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011., <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (22.8.2022.)
58. KRŠNJAVI, 1881, 526–528; DAMJANOVIĆ, 2015, 240–256.
59. Slične primjere upotrebe metalnih stupova nalazimo primjerice i u riječkoj i rovinjskoj tvornici duhana krajem 19. stoljeća, a kasnije su sve više u primjeni. MAROEVIĆ, 2002, 25–29. O montažnoj gradnji u industriji vidi primjerice u: DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2007, 45.
60. MKM-UZKB, usporedi bilješku 1.
61. *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, 2010, 169–172; Memorandum of Understanding between ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) and TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) Regarding A Framework for Collaboration on the Conservation of Industrial

Heritage, November 10, 2014. <https://ticcih.org/about/icomosticcih-memorandum-of-understanding/> (15. veljače 2022.)

Literatura i izvori:

HR-DAZG-857. Zbirka Ulčnik Ivan

HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije 1850. – 1967.

HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb

HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb d.d.

HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove

HR-HDA-905. Zbirka građevinskih nacrtā

Obzor, 12. ožujka 1881.

Obzor, 3. travnja 1881.

Obzor, 27. srpnja 1894.

Narodne novine, 23. prosinca 1869.

Narodne novine, 25. listopada 1869.

Neven, 19. travnja 1855.

Viesti Društva inženira i arhitekata, 30. rujna 1885.

Dublin principles, Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes, 2011., <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (22. kolovoza 2022.)

Memorandum of Understanding between ICOMOS and TICCIH Regarding A Framework for Collaboration on the Conservation of Industrial Heritage, 2014., <https://ticcih.org/about/icomosticcih-memorandum-of-understanding/> (15. veljače 2022.)

GORAN ARČABIĆ, *Industrijski centar države: Zagrebačka industrijska baština 1918. – 1941.*, Zagreb, 2018.

GORAN ARČABIĆ, Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali, *Informativa museologica*, 38 (2007.), 22–29

JUDITH ALFREY, TIM PUTNAM, *The Industrial Heritage - Managing Resources and Uses*, London, New York, 1992.

RUDOLF BIČANIĆ, Razvoj industrije u Zagrebu, *Iz starog i novog Zagreba*, I (1957.), 266–277

BISERKA BILUŠIĆ DUMBOVIĆ, Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu - mogući koncept razvoja, *Informativa museologica*, 38 (2007.), 42–48

GEORGIA BUTINA WATSON, TIHOMIR JUKIĆ, Reuse and Revitalisation of Contemporary City Areas: Structural and Functional Transformation of Brownfield Sites, u: *Cultural Urban Heritage*, ur. Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Ana Mrđa, Cham, 2019., 1–16

JELENA BUŽANIĆ, LORA RAJČIĆ, Vienna – Budapest - Zagreb: Possibilities and Perspectives on the Residential Re-use of Central-European Industrial Heritage, *Portal*, 12 (2021.), 161–176

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Iso Kršnjavi i arhitektura historicizma u Hrvatskoj, u: *Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj. Zbornik radova znanstvenog skupa*, ur. Ivana Mance, Zlatko Matijević, Zagreb, 2015., 240–256

62. ALFREY, PUTNAM, 2003.

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 34 (2020.), 131–148

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Organizacija obnove Zagreba nakon potresa 1880. godine, *Prostor*, 60 (2020a.), 268–283

DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Veliki zagrebački potresi*, Zagreb, 2021.

MIROSLAVA DESPOT, Odras privrede u zagrebačkoj stručnoj publicistici druge polovine 19. stoljeća, *Iz starog i novog Zagreba*, II (1960.) 239–253

MIROSLAVA DESPOT, Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869., *Iz starog i novog Zagreba*, IV (1968.), 241–250

MIROSLAVA DESPOT, Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća – Prilog privrednoj povijesti Zagreba u XIX. stoljeću, *Iz starog i novog Zagreba*, V (1974.), 165–176

LELJA DOBRONIĆ, Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, *Iz starog i novog Zagreba*, IV (1968.), 225–240

LELJA DOBRONIĆ, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, 1983.

JAMES DOUET, Values and Meanings, u: *Industrial Heritage Re-tooled, The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, ur. James Douet, Lancaster, 2012., 5–39

LJERKA DULIBIĆ, IVA PASINI TRŽEC, Strossmayerova galerija starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i “njezina” zgrada, u: *Muzeji i arhitektura u Hrvatskoj. Zbornik 2. kongresa hrvatskih muzealaca*, ur. Jasna Galjer, Zagreb, 2013., 34–41

KREŠIMIR GALOVIĆ, Industrija kao laboratorij arhitekture, *Vijenac*, 164 (15.6.2000.)

KREŠIMIR GALOVIĆ, Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin. Od zaštićenog spomenika kulture do simbola nekulture, *Vijenac*, 174 (2.11.2000.a)

JASNA GALJER, Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća, u: *Historicizam, sv. I, katalog izložbe održane u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu*, 17.2. - 28.5.2000., ur. Vladimir Maleković, Zagreb, 2000., 139–149

SONJA IFKO, Arhitekturna baština industrijalizacije – mogućnosti ponovne uporabe, *Informativa museologica*, 29 (1998.), 88–93

IGOR KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800. – 1941.*, Zagreb, 1991.

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagreb u središtu, Zagreb, 2003., 129–154

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Industrijska baština i postindustrijski urbanitet, u: *Zagreb – grad, memorija, art*, Zagreb, 2011., 208–229

Snješka Knežević, Ciglana – izgubljeni trg, *Zagreb moj grad*, 2 (2011.), 4–5

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Urbanističke osnove Zagreba u doba modernizacije, *Peristil*, 62 (2019.), 21–39

ISO KRŠNJAVI, Kuće gotskog sloga u Zagrebu, *Vijenac*, 33 (1881.), 526–528

IVO MAROEVIĆ, Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs, u: *Grad za 21. stoljeće – prvi hrvatski simpozij o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, Karlovac, 20.–21. lipnja 2000., ur. Mirjana Goršić, Karlovac, 2001., 77–87

IVO MAROEVIĆ, Arhitektura Tvorcnice duhana Rovinj, u: *Tvorcnica duhana Rovinj 1872. – 2002. Arhitektura, povijest i suvremenost*, Rovinj, 2002., 25–29

BRANKO NADILO, Kuća hrvatske povijesti – od doseljenja do osamostaljenja. Uređenje kompleksa Tvorcnice duhana Zagreb, *Građevinar*, 64 (2012.), 749–761

ZRINKA PALADINO, Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33/34, (2009./2010.), 147–172

ANKICA PANDŽIĆ, Hrvatski povijesni muzej, *Informatica museologica*, 39 (2008.), 6–10

MILJENKO SMOKVINA, Industrijska baština u Hrvatskoj – sadašnji trenutak, perspektive i mogućnosti očuvanja, *Povijest u nastavi*, 15 (2010.), 21–51

LJILJANA ŠEPIĆ, Industrijska arhitektura nagodbenog razdoblja u Zagrebu, *Kaj*, 4-5 (2001.), 47–64

LJILJANA ŠEPIĆ, Industrijsko naslijeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog naslijeđa, u: *Grad za 21. stoljeće – prvi hrvatski simpozij o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejsažnu scenografiju*, Karlovac, 20.–21.6.2000., ur. Mirjana Goršić, Karlovac, 2001a., 21–32

LJILJANA ŠEPIĆ, Tehničko naslijeđe u 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba, *Informatica Museologica*, 38 (2007.), 30–32

MARINATENŽERA, Hrvatski povijesni muzej dobiva svoju zgradu, *Vijenac* (13.7.2007.)

JOHN WINTER, *Industrial Architecture: A Survey of Factory Buildings*, London, 1970.

Tvorcnica duhana Zagreb, *Zagrebački leksikon*, II. (2006.), Zagreb

The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagiljska povelja o očuvanju industrijske baštine, *Povijest u nastavi*, 15 (2010.), 169–172

Summary

Krasanka Majer Jurišić, Boris Mostarčić

ZAGREB TOBACCO FACTORY: CONSTRUCTION AND MODIFICATIONS

The building of the Zagreb Tobacco Factory (*Tvorcnica duhana Zagreb*) is located in the western part of the Zagreb city centre, along two streets: Klaićeva and Hochmanova. It was built in 1882 on the basis of the design of engineer Rupert Melkus, chief city architect and head of the City Construction Office. Milan Lenuci and Aleksander Seć were hired as associates, and the technological solution was prepared by Leopold Lipp. The factory is a corner building with an L-shaped floor plan, and the western part of the north wing is connected to the block construction along the street. The exterior is shaped like a neo-Renaissance two-winged palace, with evenly-spaced windows that create a regular rhythm, and prominent central and end parts on both wings. Brick was used for some constructive and decorative elements (windows, parapets, cornices) on the façade. The surfaces between them are plastered and painted, and the base is stone-clad. A high gabled roof sits atop the building over the elongated floor plans of both wings, with mansards above the avant-corps. Each wing has three floors (basement, ground floor and first floor, or ground, first and second floors, taking into account the decline in the surrounding terrain from north to south). The basis of their spatial layout is the centrally-located staircases with large halls with elongated floor plans and smaller office and utility rooms surrounding them.

The former factory was damaged during the 2020 earthquakes. Given the fact that it had previously been

abandoned and emptied, there was no damage to the inventory, but major statics problems were identified, and there was a need for urgent constructive renovations in 2021, so the necessary documentation was quickly prepared: detailed architectural survey and conservation study, as well as complete project documentation of the renovation and conversion of the building. The data presented in this paper contributed to a better understanding of the construction development of the building, and is based on archival documents and field research. It has been established that, over time, it has largely retained its original appearance, while later changes made to the building can be removed, and the original design of the exterior can be restored. Due to its distinctive architectural, structural, spatial and design features, the building of the former Tobacco Factory is considered one of the most completely preserved buildings of Zagreb's industrial architecture at the end of the 19th century. A complete renovation project is planned for the building that will retain the basic spatial features and technological construction solutions, while also acknowledging the new purpose of the building to consolidate the activities of the Croatian Conservation Institute.

KEYWORDS: 19th century, tobacco, industrial architecture, Rupert Melkus, renovation

